

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

ΣΧΟΛΗ Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
ΤΜΗΜΑ Ελληνικής Φιλολογίας

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ Φιλοσοφική
ΤΜΗΜΑ Φιλολογίας

**ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ - ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Αρχαία Ελληνική Γραφή: Φορείς και περιεχόμενο»**

**ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΣΕ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟ-ΡΩΜΑ ΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

της

Σταυρούλας Κωνσταντοπούλου (Α.Μ. 3005)

ΚΟΜΟΤΗΝΗ / ΑΘΗΝΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2025

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

ΣΧΟΛΗ Κλασσικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
ΤΜΗΜΑ Ελληνικής Φιλολογίας

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ Φιλοσοφική
ΤΜΗΜΑ Φιλολογίας

**ΔΙΑΔΥΜΑΤΙΚΟ - ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Αρχαία Ελληνική Γραφή: Φορείς και περιεχόμενο»**

**ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ ΣΕ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟ-ΡΩΜΑ ΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

της

Σταυρούλας Κωνσταντοπούλου (3005)

Επιβλέπων: Σταμάτιος Μπουσές, Καθηγητής Δ.Π.Θ.

Υπογραφή

Μέλος: Χαρίκλεια Ιωαννίδου, Καθηγήτρια Δ.Π.Θ.

Υπογραφή

Μέλος: Ανδρονίκη Οικονομάκη, ΕΔΙΠ Α.Π.Θ.

Υπογραφή

ΚΟΜΟΤΗΝΗ / ΑΘΗΝΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2025

© Έτος 2025

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ - ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜ-
ΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «Αρχαία
Ελληνική Γραφή: Φορείς και περιεχόμενο»
Σταυρούλα Κωνσταντοπούλου

ALL RIGHTS RESERVED

Η παρούσα Εργασία καθώς και τα αποτελέσματά της,
αποτελούν συνιδιοκτησία του Δ.Π.Μ.Σ. «Αρχαία
Ελληνική Γραφή: Φορείς και περιεχόμενο» και της
Σταυρούλας Κωνσταντοπούλου, ο καθένας από τους
οποίους έχει το δικαίωμα ανεξάρτητης χρήσης,
αναπαραγωγής και αναδιανομής τους (στο σύνολο ή
τμηματικά) για διδακτικούς και ερευνητικούς
σκοπούς, σε κάθε περίπτωση αναφέροντας τον τίτλο
και το συγγραφέα της Εργασίας καθώς και το όνομα
του Δ.Π.Μ.Σ. όπου εκπονήθηκε.

Σταυρούλα Κωνσταντοπούλου

**ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ ΣΕ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟ-ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ**

Η έγκριση της παρούσας Διπλωματικής Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης και το Τμήμα Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του/της συγγραφέως» (παρ. 2 του άρθρου 202 του ν. 5343/1932).

Στον Ερμή και στις Πλουμίδες.

«οὐρανόθεν δ' ἄρ' ὑπερράγη ἄσπετος αἰθήρ,
πάντα δὲ εἶδεται ἄστρα, γέγηθε δέ τε φρένα ποιμήν·»
Ιλιάδα Θ 554-555

Περίληψη

Η εργασία εξετάζει τις εσχατολογικές αντιλήψεις και τις αστρονομικές έννοιες που αποτυπώνονται στις επιτύμβιες επιγραφές της ελληνιστικής και ελληνορωμαϊκής περιόδου. Στο επίκεντρο της μελέτης βρίσκεται η ιδέα του καταστερισμού, δηλαδή η διαδικασία ανύψωσης του νεκρού προς τον ουρανό, και πώς αυτή η έννοια εκφράζεται μέσα από τις επιγραφές. Η ανάλυση των επιτύμβιων κειμένων είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση των διαχρονικών πεποιθήσεων σχετικά με τη ζωή μετά θάνατον και τη σύνδεση του ανθρώπου με τα άστρα.

Η εργασία ενσωματώνει ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους ανάλυσης, εστιάζοντας στα επαναλαμβανόμενα αφηγηματικά μοτίβα και τα θεματικά στοιχεία που αναδεικνύουν κοινές πεποιθήσεις για τον θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή. Επιπλέον, η χρήση συγκεκριμένων μύθων και συμβολισμών αποκαλύπτει πτυχές της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής των αρχαίων Ελλήνων, συνδέοντας τις εννοιολογικές αυτές παραδόσεις με την ευρύτερη λαϊκή παράδοση. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζεται η σύνδεση του καταστερισμού στη λογοτεχνία, ως αφηγηματικό μοτίβο που επίσης αντικατοπτρίζεται στις επιτύμβιες επιγραφές με ανάλογο καταστεριστικό περιεχόμενο.

Λέξεις κλειδιά: επιτύμβια επιγράμματα, εσχατολογία, καταστερισμός, αθανασία, μυθολογία, μυστηριακές λατρείες, Ερατοσθένης.

Abstract

This study examines the eschatological beliefs and astronomical concepts reflected in the funerary inscriptions of the Hellenistic and Greco-Roman periods. At the heart of the research lies the idea of catasterism—the process of elevating the deceased to the heavens—and how this notion is expressed through inscriptions. The analysis of these epitaphic texts is crucial for understanding timeless beliefs about the afterlife and humanity's connection to the stars.

The study incorporates both qualitative and quantitative methods of analysis, focusing on recurring narrative motifs and thematic elements that reveal shared beliefs about death and the afterlife. Furthermore, the use of specific myths and symbolism unveils aspects of ancient Greek social and cultural life, linking these conceptual traditions to broader folk traditions. In this context, the connection between catasterism in literature and its function as a narrative motif is also explored, as it is similarly reflected in funerary inscriptions with catasteristic content.

Keywords: epitaphs, funerary epigrams, eschatology, catasterism, immortality, mythology, mystery cults, Eratosthenes.

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία είναι το αποτέλεσμα ενός ερευνητικού ταξιδιού που ξεκίνησε με το προσωπικό μου ενδιαφέρον για τη σχέση του ανθρώπου με το ουράνιο στερέωμα και γενικότερα το σύμπαν στην αρχαιότητα. Η διαχρονική ανάγκη του ανθρώπου να κατανοήσει τη θέση του στο κοσμικό γίνεσθαι και τα υπαρξιακά ερωτήματα που τον απασχολούν έως και σήμερα, όπως πώς βαδίζει μπροστά στο γεγονός του θανάτου αποτέλεσαν τον πυρήνα της αναζήτησής μου. Η αφορμή για την εμβάθυνση σε αυτό το θέμα δόθηκε κατά το δεύτερο εξάμηνο των μεταπτυχιακών μου σπουδών, μέσα από το σεμινάριο επιγραφικής, όπου μελετήσαμε τα ορφικά ελάσματα. Ορισμένα από αυτά περιείχαν αστρονομικές αναφορές, γεγονός που πυροδότησε το ενδιαφέρον μου να εξετάσω εάν αντίστοιχες αναφορές απαντώνται και σε επιτύμβιες επιγραφές της Ελληνιστικής και Ελληνο-Ρωμαϊκής περιόδου και αν αυτές σχετίζονται με θρησκευτικές πρακτικές και εσχατολογικές αντιλήψεις.

Η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης θα ήταν αδύνατη χωρίς την πολύτιμη καθοδήγηση και στήριξη των καθηγητών μου καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος. Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου ιδιαίτερος προς τα μέλη της επιτροπής μου, τον Σταμάτη Μπουσέ, την Χαρίκλεια Ιωαννίδου και την Ανδρονίκη Οικονομάκη, για τη βοήθεια και τις πολύτιμες επισημάνσεις τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στην Elena Martín González καθηγήτρια στο Τμήμα Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Βαγιαδολίδ (Ισπανία), η οποία με τις παρατηρήσεις και τις εύστοχες συμβουλές της συνέβαλε ουσιαστικά στη βελτίωση του χειρογράφου.

Σε αυτό το ταξίδι δεν ήμουν μόνη. Είχα δίπλα μου συνοδοιπόρους, τις αγαπημένες μου συμφοιτήτριες και εγκάρδιες φίλες πλέον, Ιωάννα Νικολοπούλου και Πελαγία Ξανθοπούλου. Μαζί μοιραστήκαμε ατελείωτες ώρες συζήτησης και μελέτης, ενθουσιασμού και κόπωσης, βαδίζοντας τον δρόμο της γνώσης ως αχώριστο τρίδυμο, δίνοντας το όνομα «Πλουμίδες», στην ομάδα μας. Ένα ξεχωριστό ευχαριστώ οφείλω στο φίλο μου, Παναγιώτη Σωτηρόπουλο, για την αμέριστη υποστήριξη, και την πολύτιμη ανταλλαγή ιδεών σε όλη αυτή τη διαδρομή.

Τέλος, δεν θα μπορούσα να ολοκληρώσω αυτή την εργασία χωρίς την αμέριστη στήριξη του συζύγου μου, Παναγιώτη Αθανασόπουλο. Αποτέλεσε και αποτελεί τον άνθρωπο που με ενθάρρυνε από την αρχή να ακολουθήσω το πάθος μου για τη γνώση. Υπήρξε και είναι έως και σήμερα το στήριγμά μου και η δύναμή σε κάθε βήμα αυτής της πορείας.

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη	vii
Abstract.....	viii
Πρόλογος.....	ix
Περιεχόμενα.....	x
Κατάλογος Εικόνων	xi
Κατάλογος Συντομογραφιών	xii
Εισαγωγή	1
1.1 Στόχος Διπλωματικής Εργασίας και Συνοπτική Παρουσίαση Θέματος .	1
1.2 Ερευνητικά Ερωτήματα	2
1.3 Κατάσταση της έρευνας	4
1.4 Μεθοδολογικές Επισημάνσεις	5
1.5 Στόχοι της Έρευνας και Μεθοδολογία	6
1.6 Διάρθρωση Εργασίας	10
Κεφάλαιο 1	11
Κεφάλαιο 2.....	20
Κεφάλαιο 3.....	33
Κεφάλαιο 4.....	43
Κεφάλαιο 5—Συμπεράσματα.....	49
Βιβλιογραφία	53

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα εξωφύλλου: Λεπτομέρεια της ανάγλυφης παράστασης του επιτύμβιου μνημείου του Ευτύχη από το Albanum στο Λάτιο, 3^{ος} αιώνας μ.Χ. [εικόνα από *SEBarc* 17 (2020) fig. 1, 49]

Κατάλογος Συντομογραφιών

<i>AA</i>	Αρχαιολογικό Δελτίο (Αθήνα).
<i>ABSA</i>	Annual of the British School at Athens (London).
<i>AC</i>	L'Antiquité Classique (Louvain).
<i>Agora XVII</i>	Bradeen, D.W., <i>Inscriptions. The Funerary Monuments. The Athenian Agora 17</i> , Princeton 1974.
<i>BE</i>	Bulletin épigraphique (Paris).
<i>CEG</i>	(1): Hansen, P.A., <i>Carmina epigraphica Graeca saeculorum VIII–V a. Chr. n.</i> (CEG 1), Berlin and New York 1983 (Texte und Kommentare. Eine altertumswissenschaftliche Reihe, 12); (2): Hansen, P.A., <i>Carmina epigraphica Graeca saeculi IV a. Chr. n. (2): Accedunt addenda et corrigenda ad CEG 1</i> . Berlin and New York 1989 (Texte und Kommentare. Eine altertumswissenschaftliche Reihe, 15).
<i>CIG</i>	<i>Corpus inscriptionum graecarum</i> . 4 vols. Berlin 1828-1877.
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> . Berlin 1863–1959.
<i>CJ</i>	The Classical Journal (Classical Association of the Middle West and South, Dallas).
<i>ClAnt</i>	Classical Antiquity (Cambridge).
<i>CQ</i>	Classical Quarterly (Cambridge).
<i>Cuad. Fil. Clás.</i>	Cuadernos de Filología Clásica (Salamanca).
<i>GRBS</i>	Greek, Roman and Byzantine Studies (Durham, NC).
<i>IAph2007</i>	Reynolds, J., C. Roueché and G. Bodard, <i>Inscriptions of Aphrodisias Project</i> (2007) http://insaph.kcl.ac.uk/iaph2007/index.html .
<i>IG I³</i>	<i>Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno Antiores</i> , 3rd edn. Berlin 1981, 1994. Fasc. 1, ed. David Lewis, <i>Decreta et tabulae magistratuum</i> (nos. 1-500); fasc. 2, ed. David Lewis and Lilian Jeffery, <i>Dedications. Catalogi. Termini. Tituli sepulcrales. Varia. Tituli Attici extra Atticam reperti. Addenda</i> (nos. 501-1517).
<i>IG II²</i>	<i>Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores</i> , 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940.

- IG IX,2* *Inscriptiones Graecae, IX,2. Inscriptiones Thessaliae*, ed. Otto Kern. Berlin 1908.
- IG XII,7* *Inscriptiones Graecae XII,7. Inscriptiones Amorgi et insularum vicinarum*, ed. Jules Delamarre. Berlin 1908.
- IG XIV* *Inscriptiones Graecae, XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, ed. Georg Kaibel. Berlin 1890.
- IGF* Decourt, J.-C., *Inscriptions grecques de la France, IGF. Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée*, no 38. Lyon: Jean Pouilloux, 2004.
- IGR IV* *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, ed. René Cagnat et al. 3 vols. Paris 1901-1927. Vol. 4, fasc. 1-9, with Georges Lafaye. Paris 1908-1927. Reprint: Chicago, Ares 1975
- IGUR* Moretti, L., *Inscriptiones graecae urbis Romae. 4 vols. in 5 parts*. Rome 1968-1990.
- IK Side* Nollé, J., *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse. 2 vols. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 43-44. Bonn 1993, 2001. Nos. 1-69, 70-385.
- IvP II* Fränkel, M., *Die Inschriften von Pergamon* 2 vols. «Altertümer von Pergamon», 8,1-2. Berlin 1890-1895. Vol. 2, nos. 251-1334, *Römische Zeit*.
- JÖAI* Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts (Vienna).
- Kaibel EG* Kaibel, G., *Epigrammata graeca ex lapidibus conlecta*, Berlin 1878.
- Kernos* Revue international et pluridisciplinaire de religion grecque antique (Belgium).
- MAMA VIII* Calder, W.M. and J.M.R. Cormack. *Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias*. Monumenta Asiae Minoris Antiqua [MAMA, 8], Manchester 1962.
- MAMA X* Levick, B., S.Mitchell, J. Potter and M. Waelkens (eds.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. X. Monuments from the Upper Tembris Valley, Cotiaeum, Cadi, Synaus, Ancyra, and Tiberiopolis recorded by C.W.M. Cox, A. Cameron, and J. Cullen*. “Journal of Roman Studies Monographs”, 7. London 1993.
- McCabe Ephesus* McCabe, D.F., *Ephesos Inscriptions: Texts and List. The*

Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia. Princeton: Institute for Advanced Study, 1991.

<i>MDAI(A)</i>	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung (Berlin).
<i>MDAI(R)</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung (Berlin).
<i>Milet VI,2</i>	Herrmann, P., <i>Inschriften von Milet. Teil 2, Inschriften n. 407-1019. Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, VI, 2</i> . Berlin, New York 1998
<i>OF</i>	Bernabé, A., <i>Poetae epici graeci: Testimonia et fragmenta Pars II. 3 vols. (2004–2007)</i> , Munich, Leipzig and Berlin.
<i>Peek GG</i>	Peek, W., <i>Griechische Grabgedichte. Griechisch und Deutsch</i> , Berlin: Akademie-Verlag, 1960.
<i>Peek GV</i>	Peek, W., <i>Griechische Vers-Inschriften. I. Grab-Epigramme</i> , Berlin 1955 (reprinted Chicago 1988).
<i>RAL</i>	Rendiconti. Accademia nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche (Rome).
<i>RBPh.</i>	Revue belge de philologie et d'histoire (Leuven).
<i>REG</i>	Revue des études grecques (Paris).
<i>RhM</i>	Rheinisches Museum für Philologie (Frankfurt am Main).
<i>RPh</i>	Revue de philologie, de littérature et d'histoire Anciennes (France).
<i>SEBarc</i>	Sylloge Epigraphica Barcinonensis (Barcelona)
<i>SEG</i>	Supplementum Epigraphicum Graecum (Leiden).
<i>SGO</i>	Merkelbach, R. and J. Stauber, <i>Steinepigramme aus dem Griechischen Osten 1–5</i> , Stuttgart, Munich and Leipzig 1998–2004.
<i>SPhV</i>	Studia Philologica Valentina (Valencia).
<i>TAM V,2</i>	Herrmann, P., <i>Tituli Lydiae Linguis Graeca et Latina conscripti [vol.V. Fasc. 2. Regio septentrionalis ad occidentem vergens]</i> , Vienna 1989.
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn).

Αστρονομικές έννοιες και εσχατολογικές αντιλήψεις σε επιτύμβιες επιγραφές της Ελληνιστικής και Ελληνο-Ρωμαϊκής περιόδου.

1.1 Στόχος διπλωματικής εργασίας και συνοπτική παρουσίαση θέματος

Η παρούσα εργασία εξετάζει την ιδέα του καταστερισμού, δηλαδή της διαδικασίας ανύψωσης του νεκρού προς τον ουρανό και τα άστρα, όπως αυτή αποτυπώνεται στις ελληνικές επιτύμβιες επιγραφές της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Η μελέτη των επιτύμβιων επιγραφών και ιδιαίτερα των επιγραμμάτων έχει απασχολήσει σημαντικά την ερευνητική κοινότητα, καθώς αποτελούν πολύτιμη πηγή για την κατανόηση των αντιλήψεων περί θανάτου και μεταθανάτιας ζωής στον ελληνικό-ρωμαϊκό πολιτισμό. Η έρευνά μου επικεντρώνεται σε συγκεκριμένα επιτύμβια επιγράμματα, που αναφέρονται στην ιδέα της ανύψωσης του νεκρού προς τον ουρανό και στην πιθανή μεταμόρφωσή του σε κάποιο άστρο. Στόχος της εργασίας είναι να παρουσιάσω την τυπολογία και τις παραλλαγές αυτής της αντίληψης, αναδεικνύοντας τη σύνδεση με τη λογοτεχνική παράδοση του καταστερισμού (ένα είδος αιτιολογικής αφήγησης που εξηγεί τη γένεση των αστερισμών και των αστεριών), καθώς επίσης τη θέση και τη λειτουργία του έναστρου ουρανού στις προσδοκίες των ανθρώπων για τη ζωή μετά θάνατον.

Η προσδοκία για την αποδέσμευση της ψυχής από το σώμα και η επιθυμία του εκλιπόντος να βρεθεί πιο κοντά στον ουρανό και να συνεχίσει να ζει στον αιθέρα, από όπου προήλθε, αποτελεί μία από τις σημαντικές πτυχές της ελληνικής εσχατολογίας. Η πεποίθηση ότι μετά θάνατον ο νεκρός γίνεται άστρο αποτελεί μία παραλλαγή της μυθολογικής ιδέας της αποθέωσης. Ενδεχομένως, να προέκυψε ως εξέλιξη της παλαιότερης πεποίθησης ότι η ψυχή προέρχεται από τον ουράνιο χώρο, συγκεκριμένα από τον αιθέρα και επιστρέφει πίσω μετά τον θάνατο του σώματος. Στην ουσία, πρόκειται για δύο άμεσα συνδεδεμένες εσχατολογικές αντιλήψεις που διαφοροποιούνται ελαφρώς. Για την παρούσα εργασία ο όρος «αστρική/αιθερική αθανασία» χρησιμοποιείται για να περιγράψει και τις δύο περιπτώσεις. Η εργασία έχει στόχο μέσα από την ανάλυση επιλεγμένων επιτύμβιων επιγραμμάτων, να εντοπίσει στοιχεία και μοτίβα που συνδέονται με τη λογοτεχνική παράδοση του καταστερισμού και την πεποίθηση ότι ο νεκρός συνεχίζει να ζει στον έναστρο ουρανό ή/και να μεταμορφώνεται σε ένα συγκεκριμένο άστρο.

Το πένθος για το νεκρό, είτε αυτός έφυγε πολύ νωρίς, είτε όχι, ώθησε τους ανθρώπους να αναζητήσουν απαντήσεις στην ερώτηση τι περίμενε τους αγαπημένους τους μετά το τέλος της επίγειας ζωής τους. Η ιδέα της αναγνώρισης των άστρων και του ουρανού ως ένας τόπος ευδαιμονίας προσφέρει ένα θετικό έως και εξιδανικευμένο κάποιες φορές πεπρωμένο για τους νεκρούς, ισάξιο με άλλους τρόπους θετικής εσχατολογίας όπως τα Νησιά των Μακάρων, τα Ηλύσια πεδία και ο Όλυμπος. Οι απλανείς αστερισμοί, διατηρώντας την ίδια πάντα θέση μέσα στη φαινομενική ετήσια κίνησή τους γύρω από τη γη, αποτελούσαν ταυτόχρονα για τους αρχαίους Έλληνες έναν τόπο που τον χαρακτήριζε η αφηγηματικότητα. Εύστοχα, ο Άγγελος Χανιώτης υποστηρίζει πως «η μοναξιά της νύχτας υπάρχει μόνο για τους θνητούς στη γη και όχι στον έναστρο ουρανό», καθώς εκεί δεν έβλεπε κάποιος μόνο, για παράδειγμα, τους αστερισμούς των Διόσκουρων ή των Πλειάδων, αλλά και τις ψυχές των αγαπημένων

του προσώπων.¹ Το έναστρο στερέωμα, λοιπόν, αν και βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση από τον κόσμο των ζωντανών, ήταν πάντοτε παρόν σε μία αέναη κίνηση επιτρέποντας στους πενθούντες να διατηρούν ζωντανή τη μνήμη και τη σχέση τους με τον αποθανόντα συγγενή τους κάθε βράδυ.

1.2 Ερευνητικά Ερωτήματα

Το μοτίβο του νεκρού που βιώνει την αστρική αθανασία στην ουράνια σφαίρα φαίνεται πως επαναλαμβάνεται, εμπλουτίζεται μέσα στο χρόνο, και εμφανίζεται σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές.² Γενικότερα, οι περισσότεροι ερευνητές αναγνωρίζουν ότι στην πραγματικότητα είναι πολύ δύσκολο να αναπαραστήσουμε τις αρχαίες αντιλήψεις για τη ζωή μετά τον θάνατο, πόσο μάλλον να περιγράψουμε την εξέλιξη αυτών των αντιλήψεων. Οι επιτύμβιες επιγραφές δεν εμφανίζουν ένα ενιαίο εσχατολογικό περιεχόμενο, ενώ παρουσιάζουν διακριτά μοτίβα με μικρές παραλλαγές, τα οποία αντικατοπτρίζουν την ποικιλομορφία και τον πλουραλισμό της σκέψης στην αρχαιότητα.³ Εδώ αξίζει να τονιστεί πως, αν και οι ταφικές επιγραφές ανήκουν στην πολυπληθέστερη ομάδα επιγραφών, παραδόξως μόνο ένας μικρός αριθμός από αυτές αναφέρεται στο θέμα της μεταθανάτιας ζωής.⁴ Αν και τα παραδοσιακά ταφικά έθιμα παρέμειναν σχετικά σταθερά στην αρχαιότητα, δεν υπήρχαν κοινώς αποδεκτές αντιλήψεις για τη ζωή μετά θάνατον.⁵ Η απουσία μιας αυστηρής δογματικής άποψης για το θέμα αυτό έδωσε χώρο στις επιτύμβιες επιγραφικές μαρτυρίες να παρουσιάσουν ένα ευρύ φάσμα εσχατολογικών απόψεων, από μηδενιστικές και ηδονιστικές θέσεις μέχρι σαφείς ιδέες περί αθανασίας, οι οποίες αναδεικνύουν θεμελιώδη υπαρξιακά ζητήματα.

Αρχικά, η ποικιλομορφία στο θεματικό περιεχόμενο των επιταφίων υποδηλώνει ότι η προτίμηση ενός συγκεκριμένου μοτίβου έναντι ενός άλλου ή άλλων ήταν τόσο ατομική όσο και συλλογική απόφαση. Υπάρχει, φυσικά, και η πιθανότητα να υπήρχαν άνθρωποι που δεν πίστευαν σε κάποια μορφή αθανασίας, και θεωρούσαν ότι όλα τελείωναν με τον θάνατο. Δεν μπορούμε να καθορίσουμε αν οι αρχαίοι Έλληνες ήταν πεσιμιστές ή αδιάφοροι σχετικά με την τελική τους τύχη ή αν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, υπήρχε μια κοινή πεποιθήση για μια ευτυχισμένη ζωή μετά τον θάνατο. Έτσι, δεν είναι πάντα εύκολο να αναζητηθεί η αντικειμενική αλήθεια, αν δηλαδή οι εσχατολογικές ιδέες των επιτύμβιων επιγραφών εκφράζουν τις αντίστοιχες ιδέες του προσώπου της ταφής ή του οικογενειακού περιβάλλοντός του που ήταν

¹ Chaniotis 2021, 36.

² Cumont 1922, 91-109, ιδιαίτερα 96-106. Βλ. και Cumont 1949 142-188. Ο van der Horst (1991, 123-124) αναφέρει πως η ιδέα της αστρικής αθανασίας ήταν «μία εξαιρετικά δημοφιλής αντίληψη στους κύκλους των μορφωμένων εθνικών του ελληνιστικού και ρωμαϊκού κόσμου,» και επηρέασε αργότερα και τον ιουδαϊκό κόσμο.»

³ Ενδεικτικά, βλ. Armstrong 1987, 14.

⁴ McLean 2005, 260. Ο Peres (2003, 5) υπολογίζει περίπου σε πέντε χιλιάδες τον αριθμό των ελληνικών μη χριστιανικών επιτύμβιων επιγραφών. Η Obrzyk (2012, 3) σχολιάζει το λόγο αυτής της απουσίας του θέματος της μεταθανάτιας ζωής από τις περισσότερες επιτύμβιες επιγραφές ως ένα ζήτημα που μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Ωστόσο, παραθέτει δύο λόγους (ό.π., υποσημ. 8) για αυτό: η πίστη στην αθανασία είχε ευρεία αποδοχή και επομένως δεν ήταν απαραίτητο να διατυπώνεται ενισχυτικά, και ότι τέτοιες αντιλήψεις δεν ταίριαζαν με τον τρόπο σκέψης των Ελλήνων καθώς εκ φύσεως ήταν εξαιρετικά προσανατολισμένοι στη ζωή. Πρβλ. Nilsson 1967, II 220-221.

⁵ Kurtz και Boardman 1971. Richardson 1985. Morris 1989.

συνήθως και οι παραγγελιοδότες των κειμένων αυτών.⁶ Η παραπάνω παρατήρηση γεννά μια σειρά ερωτημάτων που δεν είναι πάντα εύκολο να απαντηθούν. Για παράδειγμα, πόσο σημαντική και διαδεδομένη είναι η ιδέα της ουράνιας αθανασίας για τον νεκρό και τον στενό του κύκλο; Σε ποιο βαθμό αυτή η επιλογή σχετίζεται με ένα μύστη που είχε έρθει σε επαφή με τις ορφικές εσχατολογικές ιδέες περί ψυχής ή φιλοσοφικές ομάδες που πρέσβευαν την αθανασία της ψυχής;

Οι ειδικοί που μελετούν τις επιγραφές κατανοούν πλήρως όλα αυτά τα ζητήματα και έχουν αναλάβει την προσπάθεια να τα επιλύσουν. Μία από τις λιγότερο δημοφιλείς απόψεις σχετικά με την αντικειμενικότητα των επιτύμβιων επιγραφών ως πηγών για τις αντιλήψεις περί θανάτου διατυπώθηκε από τον M.N. Tod. Ο Tod εξερεύνησε τη χρήση επαινετικών επιθέτων στις επιτύμβιες επιγραφές, επισημαίνοντας ότι, επειδή τα επιτύμβια μνημεία βρίσκονταν σε δημόσια θέα, κάθε υπερβολή θα μπορούσε να φέρει σε δύσκολη θέση τους συγγενείς των νεκρών, γεγονός που ενισχύει σε κάποιο βαθμό την αντικειμενικότητα του περιεχομένου τους.⁷ Ο A. Chaniotis μετά την ανάλυση των εσχατολογικών αντιλήψεων που διατυπώνονται σε επιτύμβια επιγράμματα προτείνει συγκεκριμένα κριτήρια για την ασφαλή επιλογή εκείνων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αντικειμενική πηγή πληροφόρησης για τις πεποιθήσεις των νεκρών και των μελών των οικογενειών τους. Αναφέρεται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις που ένα επιτύμβιο επίγραμμα μιλάει ρητά για τις ελπίδες της μεταθανάτιας ζωής ως αποτέλεσμα των αρετών, των θρησκευτικών πρακτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων του αποθανόντος.⁸

Προσεγγίζοντας τις επιγραφικές πηγές, είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη ότι η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου είναι ένα αναπόφευκτο γεγονός που επηρεάζει τόσο το άμεσο περιβάλλον του όσο και την ευρύτερη κοινωνία. Αυτή η απώλεια προκαλεί αντιδράσεις σε προσωπικό, συλλογικό και πολιτισμικό επίπεδο, οι οποίες στοχεύουν αφενός στη διαχείριση της άμεσης θλίψης και αφετέρου στη μακροπρόθεσμη διατήρηση της μνήμης του εκλιπόντος.⁹ Ο A. Wypustek, συνδυάζοντας τις απόψεις των Tod και Chaniotis, αξιολογεί την τυποποίηση και τη συχνή χρήση επαναλαμβανόμενων μοτίβων στα επιτύμβια επιγράμματα ως έναν τρόπο έκφρασης κοινών ανθρώπινων εμπειριών και παραδόσεων. Παράλληλα, αναγνωρίζει ότι ορισμένα επιγράμματα, παρά τον τυπικό τους χαρακτήρα, παρουσιάζουν σημαντικές λογοτεχνικές αξιώσεις, καθώς είναι εξαιρετικά πρωτότυπα και έχουν έντονο προσωπικό χαρακτήρα, αναφερόμενα σε συγκεκριμένες εμπειρίες ή αρετές του νεκρού.¹⁰

⁶ Για το διάλογο μεταξύ των νεκρών που μιλούν από το *σήμα* και των ζωντανών που τους δίνουν φωνή μέσω του γραπτού επιτάφιου, βλ. Casey 2004.

⁷ Tod 1951, 183-184. Οι J. και L. Robert (BE 1952, 136 n. 31) αμφισβήτησαν την άποψη αυτή για το κατά πόσο οι επιτύμβιες επιγραφές μπορούν να θεωρηθούν ως αντικειμενικές ιστορικές πηγές, και παρουσίασαν παραδείγματα όπου τα επίθετα χρησιμοποιούνταν χωρίς ρεαλισμό ή αληθοφάνεια, αντίθετα με τις προτάσεις του Tod για την ύπαρξη δημόσιας λογοδοσίας στον τρόπο που μνημονεύονται οι αποθανόντες.

⁸ Chaniotis 2000, 162-163.

⁹ Derderian 2001, 3-4.

¹⁰ Wypustek 2013, 14-17.

1.3 Κατάσταση της Έρευνας

Το ενδιαφέρον των ερευνητών για τις ελληνικές επιτύμβιες επιγραφές είναι διαχρονικό και έχουν γίνει αρκετές μελέτες σχετικά με τις αντιλήψεις των αρχαίων για τον θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή.¹¹ Ωστόσο η θρησκευτική διάσταση των επιγραμμάτων, και ιδιαίτερα η έννοια της αθανασίας, δεν έχει τύχει συστηματικής μελέτης και προσοχής. Σε γενικές γραμμές, οι επιτύμβιες επιγραφές λίγες φορές έχουν μελετηθεί ως αυτόνομο θέμα, και συνήθως συναντώνται ως ένα μέρος μίας ευρύτερης μελέτης χωρίς όμως να αποτελούν το κύριο θέμα της.¹² Ο C.M. Kaufmann (1897) έκανε τις πρώτες προσπάθειες ερμηνείας των εσχατολογικών αντιλήψεων μέσα από ένα σύνολο ελληνικών και λατινικών επιγραφών τις οποίες παρουσιάζει με χρονολογική σειρά, χωρίς ωστόσο να σημειώνει με σαφήνεια τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα και ιδέες. Στη συνέχεια ο F. Cumont (1922, 1942, 1949, 1959) αφιέρωσε σημαντικό μέρος της ερευνητικής του δραστηριότητας σχετικά με τις κύριες αντιλήψεις για τη μετά θάνατον ζωή και τη σύνδεσή τους με τη μυθολογία, τη λογοτεχνία και την ιστορία των θρησκειών. Το έργο του R. Lattimore (1962) αποτελεί μία από τις πρώτες συστηματικές προσπάθειες ταξινόμησης των επιτύμβιων επιγραφών σύμφωνα με το περιεχόμενό τους, αναγνωρίζοντας βασικές θεματικές ενότητες και παραθέτοντας μια πληθώρα κειμένων, αν και περιορίζεται στην παρουσίαση μόνο των σχετικών στίχων και όχι των επιγραφών στο σύνολό τους. Παρόμοια προσέγγιση είναι και αυτή από την A. Le Bris (2001) για τα επιτύμβια επιγράμματα της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου από τη Μικρά Ασία με τη διαφορά, ότι και σε αυτή την περίπτωση, δεν παρουσιάζεται πάντα το πλήρες κείμενο των επιγραφών, χρήσιμο για μία πληρέστερη ερμηνεία. Στη μελέτη του ο θεολόγος I. Peres (2003) ασχολήθηκε με την παρουσίαση ενός σημαντικού αριθμού ελληνικών ταφικών επιγραφών μεταξύ του 300 π.Χ. και του 200 μ.Χ. με σκοπό να εντοπίσει τις εσχατολογικές ρίζες της Καινής Διαθήκης. Ο ίδιος βασίστηκε στο σχετικό προηγούμενο έργο άλλων ερευνητών παραλείποντας ωστόσο τη φιλολογική ή ιστορική ανάλυσή τους. Σημαντικό επίσης έργο είναι η μελέτη της M. Obryk (2012), η οποία με βάση 64 μετρικών επιγραφών από την περιοχή της Μεσογείου που χρονολογούνται από τον 5ο αιώνα π.Χ. έως τον 5ο αιώνα μ.Χ. εξετάζει την ιδέα της πίστης στην αθανασία, οργανώνοντας τα κείμενα σε μία σειρά συγκεκριμένων θεματικών ενοτήτων. Το βιβλίο του A. Wypustek (2013) εξετάζει επίσης μία σειρά επιτύμβιων επιγραφών (κυρίως επιγραμμάτων) της ελληνικής και ρωμαϊκής εποχής και αξιολογεί κατά πόσο οι εσχατολογικές αναφορές ενδέχεται να εκφράζουν ένα αισιόδοξο και ελπιδοφόρο πλαίσιο για την ζωή μετά θάνατον. Ο Wypustek διαφοροποιείται σε σύγκριση με τους προηγούμενους μελετητές μελετώντας τις εσχατολογικές αντιλήψεις, χωρίς όμως να τις συνδέει απαραίτητα με μια συγκεκριμένη θρησκευτική διδασκαλία ή ομάδα.

¹¹ Άλλες πρόσφατες έρευνες με βάση τις ελληνικές επιτύμβιες επιγραφές, βλ. τη διατριβή της J. Lougouaya (2004) για την περιοχή της Αττικής (6^{ος}-4^{ος} αιώνας π.Χ.) που εξετάζει το ιστορικό τους πλαίσιο και την κοινωνικο-ιστορική τους αξία, και το έργο του C. Tsagalis (2008), ο οποίος αναλύει τη μετρική, τη γραμματική, το ύφος και τη χρήση γνωμικών εκφράσεων στις αττικές επιτύμβιες επιγραφές του 4ου αιώνα.

¹² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το δίτομο έργο του Rohde (1898), το οποίο εξετάζει την έννοια της ψυχής και την πίστη στην αθανασία στην ελληνική σκέψη. Στο έργο του οι επιτύμβιες επιγραφές χρησιμοποιούνται ως πηγή για τη μελέτη αυτού του θέματος, χωρίς ωστόσο να έχουν υποβληθεί σε εξειδικευμένη ανάλυση (II, 336-404).

1.4 Μεθοδολογικές Επισημάνσεις

Λόγω της μεγάλης έκτασης σε στίχους ορισμένων επιτύμβιων επιγραμμάτων, δεν παρατίθεται το πλήρες κείμενο, αλλά μόνο τα αποσπάσματα που σχετίζονται άμεσα με τους ερευνητικούς στόχους της παρούσας μελέτης. Όλες οι επιγραφές που παρατίθενται πλήρως ή μερικώς ακολουθούν την πιο πρόσφατη έκδοσή τους και, στις περισσότερες περιπτώσεις, υιοθετείται η χρονολόγηση που προτείνεται επίσης από την ίδια έκδοση. Σε περιπτώσεις που υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις στην αποκατάσταση και ανάγνωση των επιγραφών ή εναλλακτική χρονολόγηση, αυτό σημειώνεται στις υποσημειώσεις, ενώ παρέχονται και επιπλέον πληροφορίες που αφορούν στον τόπο εύρεσης και άλλα σημαντικά στοιχεία για την πλήρη ερμηνεία των επιγραμμάτων. Για την καλύτερη κατανόηση των κειμένων, κάθε επίγραμμα συνοδεύεται από τη δική μου μετάφραση στα νέα ελληνικά.

Εξαιτίας του μεγάλου όγκου του επιγραφικού υλικού, επιλέχθηκε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα με το περιεχόμενο να αποτελεί το καθοριστικό κριτήριο.¹³ Επομένως, δεν διεκδικώ πλήρη κάλυψη του όλου σώματος των επιγραφών. Η ίδια η φύση του υλικού επηρέασε, όπως θα εξηγήσω τόσο τον τρόπο που συγκεντρώθηκε όσο και τον καθορισμό του χρονικού πλαισίου. Σε αντίθεση με τις περιόδους από τον 8^ο έως και τον 4^ο αιώνα π.Χ. που υπάρχουν κάποιες συλλογές (*corpora*) επιγραφών για τους μεταγενέστερους αιώνες το αντίστοιχο υλικό δεν είναι ούτε συστηματικά, αλλά ούτε και ικανοποιητικά δημοσιευμένο.¹⁴ Το γεγονός αυτό είχε άμεση επίπτωση στη γεωγραφική διασπορά του υλικού που μελετήθηκε. Οι επιτύμβιες επιγραφές προέρχονται από τον ελληνόφωνο χώρο της Μεσογείου, καλύπτοντας τόσο ένα ευρύ γεωγραφικό φάσμα όσο και μια εκτεταμένη χρονική περίοδο, αν και ο μεγαλύτερος όγκος τους αφορά στον 1^ο-3^ο αιώνα π.Χ.. Σίγουρα όμως σε μία εκτενέστερη μελέτη η γεωγραφική και χρονολογική διασπορά θα μπορούσε να συμβάλλει σε μια πιο λεπτομερή χαρτογράφηση αυτών των ιδεών/μοτίβων και της εξέλιξής τους. Για την παρούσα όμως μελέτη αυτή η εκτεταμένη γεωγραφική και χρονική κάλυψη είναι έως ένα βαθμό αναμενόμενη, καθώς το μοτίβο που μελετώ — δηλαδή οι αντιλήψεις για την αθανασία και το μετά θάνατον — είναι πανανθρώπινο και κοινό σε πολλούς πολιτισμούς, αναδεικνύοντας τον καθολικό χαρακτήρα της εσχατολογικής σκέψης. Οι αναφορές στην αθανασία και στην πορεία της ψυχής πέρα από τον θάνατο συνιστούν μια θεμελιώδη πίστη, που υπερβαίνει τα όρια ενός μεμονωμένου θρησκευτικού ή φιλοσοφικού ρεύματος και αντανακλά την γενικότερη ανθρώπινη ανάγκη για κατανόηση και διαχείριση της μεταθανάτιας ζωής.

Έτσι λοιπόν, για την εργασία αυτή εξέτασα συνολικά 21 επιτύμβιες επιγραφές από τις οποίες οι 17 είναι επιγράμματα. Από αυτές οι 17 αφορούν άνδρες, οι 4 αφορούν γυναίκες, ενώ οι 7 από αυτές συνδέονται με θανάτους νεαρών σε ηλικία ατόμων. Οι 10 έχουν βρεθεί στην περιοχή της Μ. Ασίας και οι υπόλοιπες στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Αυτές που έχουν αναφορές στην ιδέα ότι η ψυχή ανεβαίνει στα άστρα ή στον

¹³ Οι βασικές συλλογές που χρησιμοποιήθηκαν είναι οι *IG*, *IGUR*, *Kaibel*, *Peek* (*GV* και *GG*), *Merkelbach/Stauber* (*SGO*). Παράλληλα, εξετάστηκαν επίσης κάποιες μεμονωμένες δημοσιεύσεις και μικρότερες συλλογές, όπου αυτό ήταν βιβλιογραφικά απαραίτητο. Επίσης χρησιμοποιήθηκε και η βάση επιγραφικών δεδομένων του *Packard Humanities Institute* (PHI), <https://epigraphy.packhum.org/>

¹⁴ Parker 2024, 223.

αιθέρα είναι 14, και από αυτές οι μισές αναφέρονται στο διαχωρισμός μεταξύ της ψυχής από το σώμα. Τέλος, 7 επιτύμβιες επιγραφές έχουν αναφορές σε συγκεκριμένους αστερισμούς.

1.5 Στόχοι της Έρευνας και Μεθοδολογία

Ο στόχος της έρευνάς μου είναι να εξετάσω εκείνες τις επιτύμβιες επιγραφές που χρησιμοποιούν το μοτίβο του καταστερισμού, το αποτέλεσμα μίας θεϊκής ή όχι διαδικασίας όπου ο νεκρός υψώνεται στον ουρανό ή/και ανάμεσα σε συγκεκριμένα αστέρια, συνεχίζοντας τη ζωή του με κάποιο τρόπο εκεί. Σε αυτές τις επιγραφές, η μεταθανάτια ζωή παρουσιάζεται μέσα από το πρίσμα μιας θετικής εσχατολογίας, η οποία περιλαμβάνει την ιδέα της ανάληψης του θανόντα στα αστέρια ή στον αιθέρα, και ενίοτε συνδέεται με το μοτίβο του αφηρωισμού. Αν και στο πλαίσιο αυτής της εργασίας δεν σκοπεύω να αναλύσω εξαντλητικά την εξέλιξη της εσχατολογίας στις επιτύμβιες επιγραφές, ωστόσο ο εντοπισμός των κοινών μοτίβων είναι απαραίτητος για να κατανοήσουμε την πίστη των αρχαίων Ελλήνων για τη μεταθανάτια ζωή. Ο τρόπος που εκφράζεται αυτή η πεποίθηση στις επιτύμβιες επιγραφές ποικίλλει, ωστόσο στον πυρήνα τους είναι εύκολο να παρατηρήσει κάποιος ότι συγκεκριμένοι μύθοι και πρωταγωνιστές τους παρουσιάζονται σχεδόν σε όλα τα παραδείγματα που θα αναλυθούν στην συνέχεια (ή γίνονται έμμεσες αναφορές).

Κατά την ανασκόπηση του συνόλου των επιγραφικών επιτύμβιων κειμένων ένας από τους βασικούς ερευνητικούς στόχους είναι να προσδιοριστούν οι λόγοι για τους οποίους χρησιμοποιούνται συγκεκριμένοι μύθοι, εικόνες και αφηγηματικά μοτίβα για να επικοινωνήσουν την πεποίθηση μίας ευτυχισμένης μεταθανάτιας ζωής στον ουρανό, γεγονός που αποτελεί έως και σήμερα ένα επίμαχο θέμα για τη μελέτη της ελληνικής εσχατολογίας.

Ένας ερμηνευτικός άξονας αφορά στην πιθανή επίδραση των ορφικών εσχατολογικών ιδεών, καθώς κάποια από αυτά τα μοτίβα αποκαλύπτουν λιγότερο ή περισσότερο την ενδεχόμενη σχέση του νεκρού με μυστηριακές λατρείες. Για να αποφευχθούν απλουστευτικά συμπεράσματα σε ό,τι αφορά στην επιλογή αυτών των μοτίβων σχετικά με το βαθμό που αντανακλούν παραδόσεις και ιδέες πιστών ενταγμένων στα μυστήρια, η προσέγγισή μου βασίζεται σε δύο σημεία. Από τη μία τα επιτύμβια αυτά επιγράμματα—για λόγους που θα αναφερθούν παρακάτω—παρά την ποικιλομορφία τους μοιράζονται όντως κοινά επαναλαμβανόμενα θέματα. Αυτά τα θέματα όμως μπορούν να ερμηνευθούν ικανοποιητικά στο πλαίσιο των ευρύτερων αφηγηματικών μυθολογικών μοτίβων που συνδέονται με το επέκεινα, παρουσιάζοντας ενίοτε υπαινικτικές αναφορές σε μυστηριακές λατρείες. Από την άλλη, αυτές οι ορφικές ή/και μυστικιστικές αναφορές, αν και δεν μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά σε έναν λογοτεχνικό/αφηγηματικό τόπο, δεν συνεπάγονται απαραίτητα την ταύτιση του αποθανόντος με έναν μύστη ή τη στενή σύνδεσή του με κάποιο ευρύτερο κύκλο των μυημένων, όπως παρουσιάζεται στα Ορφικά ελάσματα.

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω ερμηνευτική δυσκολία και το γεγονός ότι η πραγματική φύση του περιεχομένου κάποιων επιγραφών παραμένει αμφιλεγόμενη, επέλεξα μία προσέγγιση που ανταποκρίνεται καλύτερα στον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους ως επιτύμβιων κειμένων. Έδωσα λοιπόν, περισσότερη έμφαση στη διάκριση των κλασικών αφηγηματικών μοτίβων, στην επιλεγμένη θεματολογία και στις

εξατομικευμένες απόψεις, παρά στο να επιχειρήσω μία ποιοτική και ποσοτική ανάλυση εκείνων των μοτίβων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αναφορές σε συμμετοχή σε μία μυστηριακή λατρεία, άμεσα ή έμμεσα.¹⁵ Το πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι ότι μου επιτρέπει να κινηθώ σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, να συνυπολογίσω δηλαδή ένα σύνολο παραγόντων που αλληλεπιδρούν (όπως ο αφηγηματικός λόγος, οι λογοτεχνικές συμβάσεις, οι γλωσσικές επιλογές και προσωπικό στυλ), αντί να περιοριστώ σε μία μονοδιάστατη κατηγοριοποίηση εσχατολογικών μοτίβων που αφορούν την ουράνια αθανασία. Η δυσκολία απόλυτης κατηγοριοποίησης των μοτίβων κάθε άλλο παρά αποθαρρυντική είναι για την κατανόηση των επιτύμβιων επιγραφών. Η μελέτη της αλληλεπίδρασης των παραπάνω στοιχείων μπορεί να αποκαλύψει τις πολλαπλές αντιλήψεις και πεποιθήσεις της κοινωνίας, ανεξάρτητα από την αινιγματική φύση κάποιων κειμένων, ενώ παράλληλα προσφέρει την ευκαιρία να αξιολογηθούν οι θρησκευτικές-μυστηριακές και μυθολογικές ερμηνείες, που συνήθως επηρεάζουν την ανάλυση των εσχατολογικών μοτίβων στις ελληνικές επιτύμβιες επιγραφές.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο αξίζει να τονιστούν οι παρακάτω παράγοντες τους οποίους έλαβα υπόψη προσεγγίζοντας τον επιγραφικό πλουραλισμό των επιτύμβιων επιγραμμάτων σχετικά με τη μετά θάνατον ζωή, οι οποίοι και καθόρισαν τις συγκεκριμένες επιλογές. Τα επιτύμβια επιγράμματα αντικατοπτρίζουν τόσο την ελπίδα για μια ευτυχισμένη και ειρηνική μεταθανάτια ύπαρξη όσο και την αβεβαιότητα, ή ακόμη και την απαισιοδοξία για το τι έπεται μετά τον θάνατο¹⁶ αποκαλύπτοντας διαφορετικές στάσεις και συναισθήματα για το θέμα. Παράλληλα, τα επιτύμβια επιγράμματα συχνά απεικονίζουν τις ατομικές αντιλήψεις απέναντι στο πένθος και την ανάμνηση των νεκρών. Ορισμένες επιγραφές στους τάφους ζητούν από τους ζωντανούς να θρηνήσουν για τον αποθανόντα, ενώ άλλες παροτρύνουν την αυτοσυγκράτηση και αποθαρρύνουν την υπερβολική θλίψη, δείχνοντας ένα εύρος συναισθηματικών αντιδράσεων απέναντι στον θάνατο.¹⁷ Στη συνέχεια, η επιλογή θεμάτων και μοτίβων στα κείμενα αυτά φαίνεται να επηρεάζεται από την κοινωνική θέση, το μορφωτικό επίπεδο και τις προσωπικές εμπειρίες του εκλιπόντος, καθώς και από ευρύτερα πολιτισμικά πλαίσια. Αυτό υποδηλώνει ότι οι επιτύμβιες εκφράσεις δεν είναι απλώς συμβατικές, αλλά διαμορφώνονται και μέσα από τις ατομικές περιστάσεις και τους κοινωνικούς κανόνες.

Μολαταύτα, δεν είναι πάντα εύκολο να εξακριβωθεί κατά την έρευνά μου σε ποιον βαθμό οι παραγγελιοδότες ασπάζονταν τις εσχατολογικές απόψεις που εκφράζονται στα επιγράμματα.¹⁸ Σύγχρονοι ερευνητές εκτιμούν ότι στην αρχαιότητα

¹⁵ Άλλωστε, η παρουσία έμμεσων ή όχι αναφορών για τη συμμετοχή του νεκρού σε μία μυστικιστική λατρεία πάνω σε μία ταφική επιγραφή (που ήταν ορατή σε οποιονδήποτε) είναι αντίθετη με το χαρακτήρα κάθε μνητικής πρακτικής και παράδοσης. Πρβλ. Edmonds III 2004, 48.

¹⁶ Το επίγραμμα, για παράδειγμα, της Κλευμάτρας (Αστυπάλεια, 1^{ος}-2^{ος} αιώνας μ.Χ.) εκφράζει μια μη παραδοσιακή άποψη για τον θάνατο. Παρότι πιστεύει στη ζωή μετά θάνατον και στους θεούς, αρνείται την ιδέα της επικοινωνίας με τους νεκρούς. Προτιμά οι φίλοι της να αφήνουν δώρα σε ανάμνηση του χρόνου που πέρασαν μαζί όσο ήταν ζωντανή, αν και αυτά τα δώρα δεν θα είναι πραγματικά για εκείνη, αλλά για τους θεούς. Το επίγραμμα ολοκληρώνεται με τη χαρακτηριστική φράση “ζώντων δ’ ουδεν έχουσι νεκροί,” δηλαδή οι νεκροί δεν έχουν καμία σχέση με τους ζωντανούς. Peek *GV* 1363. Πρβλ. για ανάλογο περιεχόμενο Peek *GV* 2006, Kaibel *EG* 298 και *SGO* (1), 03/06/04.

¹⁷ *IG* II² 2035+add. (Αθήνα, 1^{ος} αιώνας π.Χ.), σσ. 7-9: ... παρακαλῶ δακρύνειν ὅσον θέμις, κοινὰ γὰρ ἀν|θρώποισιν αἱ τοῖαι τύχαι.

¹⁸ Ο Chaniotis (2012, 97 κ.ε.) διακρίνει τα επιγράμματα στα οποία η φωνή του νεκρού χρησιμοποιείται για να εκφράσει ιδέες για τη μετά θάνατον ζωή από εκείνα που δεν περιλαμβάνουν τη φωνή του νεκρού.

ενδεχομένως να υπήρχαν ποιητικές συλλογές με τη μορφή εγχειριδίων, από τα οποία μπορούσαν να επιλέγονται μοτίβα για τα επιτύμβια επιγράμματα, προσαρμοσμένα στις προτιμήσεις και τις πεποιθήσεις των παραγγελιοδοτών.¹⁹ Ακόμη λοιπόν, και αν η ύπαρξη των ποιητικών συλλογών δικαιολογεί την παρουσία μοτίβων με μικρές παραλλαγές, παραμένει η πρόταση ότι τα επιτύμβια επιγράμματα είχαν σχεδιαστεί με στόχο να απευθύνονται σε ευρύ κοινό και να ικανοποιούν τις προσδοκίες του.²⁰ Η χρήση τέτοιων μοτίβων που αποκαλύπτουν ένα φάσμα εσχατολογικών απόψεων μπορεί να θεωρηθεί ως μέρος μιας λογοτεχνικής σύμβασης, αλλά και παράδοσης. Παρόλο που πολλά επιτύμβια επιγράμματα χρησιμοποιούν τυποποιημένες φράσεις και θέματα, υπάρχει σημαντική παρουσία εξατομικευμένων εκφράσεων που αντικατοπτρίζουν τα μοναδικά συναισθήματα του εκλιπόντος ή της οικογένειάς του.

Αυτή η δυαδικότητα αναδεικνύει μία φαινομενική ένταση που στην πραγματικότητα αφορά σε μία εποικοδομητική σύνθεση μεταξύ των συλλογικών πολιτισμικών πρακτικών και των προσωπικών πεποιθήσεων. Μολονότι αυτή η διαπίστωση δεν εμποδίζει την εξέταση των ποιητικών αυτών μοτίβων, καθώς αντικατοπτρίζουν τις προτιμήσεις και τον τρόπο σκέψης τόσο των δημιουργών όσον και των αποδεκτών τους, δεν είναι πάντα εύκολο να αξιολογηθούν αντικειμενικά. Συγκεκριμένα, παραμένει δύσκολο να προσδιοριστεί αν το μοτίβο της πίστης στην ουράνια αθανασία σε συγκεκριμένα ταφικά επιγράμματα αποτελεί απλώς έναν λογοτεχνικό τύπο (ενδεχομένως και σε σύνδεση με τις αστρονομικές αφηγήσεις των καταστερισμών), ή αν συνδέεται ταυτόχρονα και με τις φιλοσοφικές ή θρησκευτικές προτιμήσεις των παραγγελιοδοτών τους.

Είναι αξιοσημείωτο πως κάποια επιτύμβια επιγράμματα περιγράφουν μία ευτυχισμένη μεταθανάτια ζωή στον έναστρο ουρανό, χρησιμοποιώντας κοινούς εκφραστικούς κώδικες που μοιράζονται, για παράδειγμα, οι μύστες της ορφικής-βακχικής παράδοσης στα λεγόμενα ορφικά ελάσματα. Κατά συνέπεια, στις περιπτώσεις όπου εμφανίζονται κοινά αφηγηματικά μοτίβα, όπως ο αφηρωισμός και η αποθέωση του νεκρού, η αθανασία και το όραμα μιας ευτυχισμένης μεταθανάτιας ζωής, προκύπτει το ερώτημα της ερμηνείας τους. Αναρωτιόμαστε αν πρόκειται απλώς για κοινούς λογοτεχνικούς τύπους των επιγραμμάτων ή αν, αντιθέτως, αποκαλύπτουν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τη σχέση του νεκρού με μυστηριακές λατρείες και

Η χειραγώγηση αυτής της φωνής από τους ζωντανούς εξυπηρετεί συναισθηματικούς σκοπούς, επιτρέποντας στους πενθούντες να βρουν παρηγοριά, καθώς παρουσιάζουν τον νεκρό να έχει φτάσει σε έναν καλύτερο κόσμο. Αυτές οι δηλώσεις είναι πιο πιστευτές όταν προέρχονται από την αυθεντία του ίδιου του νεκρού ή ενός μύθου.

¹⁹ Ο πρώτος που διατύπωσε αυτή τη θέση ήταν ο Cagnat (1889). Ο Häusle (1980, 15-28) παρουσιάζει το ζήτημα και δίνει τη σχετική βιβλιογραφική επισκόπηση. Τέτοια εγχειρίδια αποτέλεσαν την αρχή των πρώτων ανθολογιών επιγραμμάτων, βλ. Bruss 2005, 6 υποσημ. 26.

²⁰ Lougovaya 2004, 2. Ενώ κατά την αρχαϊκή περίοδο στην Ελλάδα μόνο μια μικρή ομάδα αριστοκρατών μπορούσε να αντέξει οικονομικά μια ενεπίγραφη στήλη, στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και ιδιαίτερα κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., αυτή η κατάσταση μεταβλήθηκε. Με την κοινωνική και οικονομική άνοδο των μη αριστοκρατικών τάξεων η δυνατότητα παραγγελίας επιτύμβιων επιγραμμάτων δεν περιοριζόταν πλέον στους ευγενείς και τους εύπορους πολίτες. Οι επιτύμβιες στήλες άρχισαν να παράγονται σε σημαντικά μεγαλύτερους αριθμούς, προσιτές πλέον και σε άτομα μεσαίας κοινωνικής τάξης, όπως οι έμποροι, οι τεχνίτες και άλλοι πολίτες με σταθερό εισόδημα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ουσιαστική «βιομηχανοποίηση» της παραγωγής τους, με ευρεία διάδοση των επιγραμμάτων σε διάφορα κοινωνικά στρώματα, βλ. Richter 1944, 5 κ.ε. Wallace 1970. Wypustek 2013, 2.

τελετουργίες της εποχής, καθώς και την πιθανή επιρροή ορφικών εσχατολογικών ιδεών.²¹

Τέλος, χαρακτηριστική είναι και η χρήση μυθολογικών μοτίβων για να μεταδώσουν μηνύματα σχετικά με τον θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή, τα οποία αξιοποιούν γνωστές ιστορίες για να εκφράσουν την προσωπική απώλεια και την ελπίδα. Αυτή η σύνδεση με τη μυθολογία εμπλουτίζει τις συναισθηματικές και φιλοσοφικές διαστάσεις των επιγραφών. Συνολικά, λοιπόν, η ύπαρξη πολλαπλών μοτίβων στα επιτύμβια επιγράμματα αναδεικνύει την πολυπλοκότητα των ανθρώπινων στάσεων απέναντι στον θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή, αποκαλύπτοντας τόσο κοινές πολιτισμικές πεποιθήσεις όσο και ατομικά συναισθήματα.

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να θίξουμε την ιδιαίτερη θέση που έχουν τα επιτύμβια επιγράμματα τα οποία διαφέρουν στο περιεχόμενο, τον εκφραστικό πλούτο και το ύφος από τις άλλες επιτύμβιες επιγραφές που είναι γραμμένες σε πεζό λόγο. Γενικά, τα επιτύμβια επιγράμματα αποτελούν ένα μικρό μέρος των επιτύμβιων επιγραφών σε σύγκριση με τους χιλιάδες σωζόμενους αρχαιοελληνικούς επιτάφιους.²² Με δεδομένο τις λογοτεχνικές τους αξιώσεις, τον πλούσιο και έμμετρο τους λόγο οι ερευνητές τα θεωρούν ως την ελίτ των επιτύμβιων επιγραφών.²³ Σε αντίθεση με τον πεζό και συνήθως σύντομο σε έκταση λόγο των επιτύμβιων, τα επιγράμματα είναι εκτενέστερα αφηγηματικά και αποκαλύπτουν τις αντιλήψεις και τις ιδέες ενός ευρύτερου τμήματος του πληθυσμού. Αυτά τα έμμετρα κείμενα αντικατοπτρίζουν τις απόψεις για τη μετά θάνατον ζωή και άλλων κοινωνικών ομάδων που συχνά παραβλέπονται στις αρχαίες πηγές, όπως οι γυναίκες, τα παιδιά, οι δούλοι κ.ά.²⁴

Για την ιδέα της ουράνιας αθανασίας μέσω του καταστερισμού τα επιτύμβια επιγράμματα κατέχουν μια ξεχωριστή θέση. Πρώτον, εμφανίζουν διαφωτιστικά στοιχεία για την κατανόηση και τη διερεύνηση των αντιλήψεων για τη μετά θάνατον ζωή, καθώς η ιδέα της ουράνιας αθανασίας αποτυπώνεται με μεγαλύτερη συχνότητα και σαφήνεια στις επιγραφικές μαρτυρίες που εξετάστηκαν για την παρούσα εργασία. Σε αυτό βοηθάει το γεγονός ότι είναι περισσότερα σε αριθμό συγκριτικά με τους επιταφίους γραμμένους σε πεζό λόγο και εκτενέστερα σε στίχους. Δεύτερον, η ιδιαίτερη σημασία τους έγκειται στο ότι τα επιτύμβια επιγράμματα της ελληνιστικής περιόδου και της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με εσχατολογικό περιεχόμενο, σε αντίθεση με τα επιγράμματα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, είναι όχι μόνο πολυπληθέστερα και μεγαλύτερα σε έκταση, αλλά και πιο εξατομικευμένα. Υπάρχουν επιγράμματα που δίνουν λεπτομέρειες για τη ζωή του νεκρού ή/και περιγράφουν τον τρόπο που έχασαν την ζωή τους, εκφράζουν τον πόνο και την θλίψη των συγγενών και εστιάζουν αισιόδοξα στους τρόπους που κερδίζεται η μεταθανάτια ζωή στον ουρανό.

Τέλος, ιδιαίτερο σημείο αναφοράς είναι ότι από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά η θεματολογία των επιγραμμάτων που αφορά την επίτευξη της αθανασίας δανείζεται έννοιες και μοτίβα από το μεγάλο ρεπερτόριο της ελληνικής λογοτεχνίας και μυθολογίας.²⁵ Για το συγκεκριμένο θέμα ο I. Peres υποστηρίζει πως οι ρίζες της

²¹ Για το ζήτημα της λεγόμενης *Ορφεοσκοπτικής* και *Πανορφικής* ερμηνείας, βλ. Edmonds III 2011.

²² Wallace 1972, 204. Robert 1989, 67.

²³ Wypustek 2013, 1.

²⁴ Nielsen κ.α. 1989. Alexiou 2002, 107. Στον αντίποδα, βλ. Oliver 2000, κεφ. 3.

²⁵ Strubbe 1998, 46.

ελληνικής εσχατολογίας εντοπίζονται στις προ-ελληνικές θρησκείες που επηρέασαν επίσης και την ελληνική μυθολογία. Αναγνωρίζει πως μόνο μετά την εποχή του Ομήρου οι αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή διατυπώνουν λίγο πιο ξεκάθαρα έννοιες όπως η άδικη αρπαγή του νεκρού από τον Άδη, η ηρωοποίησή του, η αναζήτηση της ευδαιμονίας στα Ηλύσια Πεδία κ.α. και είναι εμπνευσμένες κυρίως από τα ομηρικά έπη, τους ομηρικούς ύμνους και τα έργα του Ησιόδου, ενώ δευτερευόντως από τα έργα του Πλάτωνα, τις ωδές του Πινδάρου, αλλά και τα κείμενα των Ορφικών.²⁶ Λόγω των παραπάνω χαρακτηριστικών, η μελέτη των εσχατολογικών απόψεων που αποτυπώνονται στα επιτύμβια επιγράμματα απαιτεί προσεκτική ανάλυση του περιεχομένου τους, ώστε να μην εξαχθούν συμπεράσματα που υπερβαίνουν τα δεδομένα που πραγματικά παρουσιάζουν. Αναμφίβολα όμως, αποτελούν μια πολύτιμη πηγή για την παρούσα μελέτη, καθώς αποτυπώνουν τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων για τη μεταθανάτια ζωή, ανεξάρτητα από τη φιλολογική παράδοση των φιλοσόφων και συγγραφέων, των οποίων οι απόψεις είναι γνωστές είτε μέσα από τα ίδια τους τα έργα είτε από τα κείμενα των μαθητών τους.

1.6 Διάρθρωση εργασίας

Η παρούσα μελέτη αποτελείται από τα ακόλουθα μέρη: το πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνει μία επισκόπηση των βασικών γραμμών των αρχαίων ελληνικών αντιλήψεων για την ψυχή και την μεταθανάτια ζωή, επικεντρώνοντας στην εξέλιξη της ιδέας (μέσα από λογοτεχνικά, φιλοσοφικά παράλληλα και επιγραφές) ότι μετά τον θάνατο η αθάνατη ψυχή διαχωρίζεται από το θνητό σώμα και μεταφέρεται στον ουρανό όπου ενώνεται με τα αστέρια ή τον αιθέρα για να επιτευχθεί η αθανασία. Το δεύτερο κεφάλαιο αναλύει μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα και παραλλαγές της πεποίθησης ότι οι ψυχές των νεκρών μεταμορφώνονται σε αστέρια και συνεχίζουν την ύπαρξή τους στον ουρανό. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται παρουσίαση της ποικιλίας των εσχατολογικών αντιλήψεων για την επιστροφή-μεταφορά στον ουρανό και την μεταμόρφωση σε αστέρι, και την τυχόν επιρροή φιλοσοφικών και θρησκευτικών διδασκαλιών στην συγκεκριμένη αντίληψη περί της μεταθανάτιας ζωής. Το τελευταίο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στους καταστερισμούς και στους τυχόν τρόπους που συνδέονται με τα επιτύμβια επιγράμματα. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο είδος στην ελληνορωμαϊκή μυθογραφία που εξηγεί τη μεταμόρφωση ηρώων, θεοτήτων ή θνητών σε αστερισμούς, συνδυάζοντας τη μυθολογία με την αστρονομία και τη λογοτεχνία. Αυτές οι αφηγήσεις αντανakλούν τις πολιτισμικές και φιλοσοφικές εξελίξεις της ελληνιστικής περιόδου και συνδέονται με την αντίληψη της αθανασίας και της τιμής μέσω της αποθέωσης στον ουρανό.

²⁶ Peres 2003, 7 και 21 κ.ε. Πρβλ. Rajič 2014, 5-6.

Κεφάλαιο 1

Η μελέτη των επιτύμβιων επιγραμμάτων της ύστερης ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής που αναφέρονται στον κατασтериισμό του θανόντος αποκαλύπτει μία θετική προοπτική σχετικά με τη μετά θάνατον ζωή, σε αντίθεση με την κυρίαρχη απαισιόδοξη στάση που επικρατούσε σε προγενέστερες επιγραφές. Αυτή η τάση αντικατοπτρίζει μια ευρύτερη μετάβαση από την απαισιόδοξη και απογοητευτική εσχατολογία που συναντάμε στον Όμηρο και στην αρχαϊκή περίοδο, προς μια πιο αισιόδοξη και ελπιδοφόρα θεώρηση του Κάτω Κόσμου από την ελληνιστική εποχή και μετά. Στα ομηρικά έπη η μετά θάνατον ζωή θεωρούνταν ιδιαίτερα απαισιόδοξη και με ελάχιστες εξαιρέσεις²⁷ αφορούσε στη μετάβαση στον Κάτω Κόσμο, ο οποίος κατοικείται από τις σκιές των νεκρών.

Προτού περάσουμε στην παρουσίαση των επιγραφών που προβάλλουν ιδέα της ανύψωσης του νεκρού προς τον ουρανό και στην πιθανή μεταμόρφωσή του σε κάποιο άστρο το κεφάλαιο αυτό θα εξετάσει τις βασικές γραμμές των αρχαίων ελληνικών αντιλήψεων για την ψυχή και τη μεταθανάτια ζωή. Αρχικά θα εστιάσουμε στις λογοτεχνικές και φιλοσοφικές μαρτυρίες που αποτυπώνουν την εξέλιξη της πεποίθησης ότι, μετά τον θάνατο, η αθάνατη ψυχή αποχωρίζεται από το θνητό σώμα, ανέρχεται στον ουρανό και ενώνεται με τα αστέρια ή τον αιθέρα, προκειμένου να επιτύχει την αθανασία.

Οι μαρτυρίες που έχουμε από τις φιλολογικές, φιλοσοφικές και επιγραφικές μαρτυρίες για την ιδέα της αστρικής-αιθερικής αθανασίας παρουσιάζουν ένα ποικίλο φάσμα μοτίβων και εκφράσεων, αλλά οι περισσότερες συγκλίνουν στην εξής αρχή: μετά τον πρόωρο ή μη θάνατο κάποιου αυτό που υπήρχε μέσα στο σώμα—είτε αποδίδεται ως ψυχή, πνεύμα ή νους ή πνοή—εγκαταλείπει αυτό και ελευθερώνεται στον αέρα.²⁸ Από εκεί ο θανών ανεβαίνει στον έναστρο ουρανό και ενσωματώνεται με τα άστρα ή γίνεται ο ίδιος αστέρι, ενώ συχνά γίνεται αναφορά ότι η ψυχή επιστρέφει στο αγνότερο στοιχείο του σύμπαντος, τον Αιθέρα ο οποίος αποτελεί και τον τόπο καταγωγής της.

Σε αντίθεση με την παραδοσιακή σύνδεση του Ολύμπου ως κατοικία των θεών, ο αιθέρας, δηλαδή η ανώτερη περιοχή στην ατμόσφαιρα που περιβάλλει τα αστέρια και τους πλανήτες αποτελεί το χώρο όπου η ψυχή ενώνεται με το θείο, εκπληρώνοντας τον προορισμό της. Η ψυχή, έχοντας πύρινη ποιότητα ως ένα σωματίδιο του αιθέρα κατέβαινε στο σώμα του ανθρώπου κατά τη γέννησή του και σαν σπινθήρας του έδινε ζωή. Μετά τον θάνατο, αυτός ο σπινθήρας επέστρεφε στα ανώτερα στρώματα της ατμόσφαιρας πίσω στην πηγή. Παρόλ' αυτά, σύμφωνα με τη Le Bris η έννοια της θεϊκής φύσης της ψυχής αρχικά ήταν κάτι άγνωστο στη σκέψη και τη θρησκεία των

²⁷ Μετά το τέλος της ζωής του ο Μενέλαος μεταφέρθηκε στα Ηλύσια Πεδία, Hom. *Od.* 4.563-565. Η Sourvinou-Inwood (1996, 35-55) θεωρεί ότι αυτή η μεταστροφή προήλθε από τις μινωικές πεποιθήσεις και αναπτύχθηκε τον 8^ο π.Χ. αιώνα, εξυπηρετώντας την ανάγκη για μια πιο αισιόδοξη αντίληψη για τη μετά θάνατον ζωή. Για τις διάφορες στάσεις απέναντι στον θάνατο μέσα από τρεις εσχατολογικές παραδόσεις, Ομηρική, Ορφική και Ελευσίνια, βλ. Albinus 2000.

²⁸ Πρβλ. Pl. *Phaed.* 77d-e.

Ελλήνων, οι οποίοι συνήθως διέκριναν με μεγάλη σαφήνεια τα όρια μεταξύ του ανθρώπινου και του θεϊκού κόσμου.²⁹

Η πεποίθηση πως υπήρχε στενή σχέση ανάμεσα στην ψυχή και τα αστέρια και πως οι άνθρωποι μεταμορφώνονται σε αυτά μετά τον θάνατό τους σχετίζεται στενά με την ιδέα περί της αθανασίας της ψυχής και συγκεκριμένα με το διαχωρισμό της ψυχής από το σώμα τη στιγμή του θανάτου.³⁰ Ήδη στα ομηρικά έπη παρουσιάζεται μία πρώιμη μορφή της δυαδικής αυτής κατάστασης του ανθρώπου ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή του.³¹ Αυτό που επιβιώνει μετά τον θάνατο και ονομάζεται ως *ψυχή* ή *εἶδωλον* (δηλ. σκιά) ενσωματώνει όλες τις σκέψεις, τις αναμνήσεις και τη συνείδηση του ανθρώπου, και συχνά στην ελληνική αγγειογραφία απεικονιζόταν ως μία μικρή φτερωτή ανθρώπινη μορφή που φεύγει από το στόμα ή από το κεφάλι όταν κάποιος πεθαίνει.³² Για τον ομηρικό άνθρωπο η ψυχή εμφανίζεται μόνο όταν κάποιος πεθαίνει ή χάνει τις αισθήσεις του και σε καμία άλλη περίπτωση, όταν για παράδειγμα αυτός σκέφτεται ή ενεργεί.³³ Μετά τον θάνατο, η ψυχή διαχωρίζεται από το σώμα και συνεχίζει να υπάρχει μεν, αλλά ως μία άχαρη αντανάκλαση της ζωντανής ύπαρξης, ως ένα φάντασμα (*εἶδωλον*) που δεν μπορεί λειτουργήσει με τον τρόπο που το έκανε πριν εγκαταλείψει το σώμα (Hom. Od. 11.476). Ο Όμηρος για να περιγράψει τον θάνατο του Πατρόκλου γράφει πως «η ψυχή του, φτερουγίζοντας ελεύθερη από τα μέλη του, κατεβαίνει στον Άδη». Αργότερα χρησιμοποιεί την ίδια φράση για να περιγράψει τον θάνατο του Έκτορα. Το επίθετο *παμένη* περιγράφει τη φευγαλέα και πτητική φύση της ψυχής καθώς αυτή αποχωρίζεται το σώμα και κατεβαίνει στον Άδη (Hom. Il. 16. 856 και 22.362 αντίστοιχα: *ψυχή δ' ἐκ ῥεθέων παμένη Ἄϊδος δὲ βεβήκει*).

Τα επιγράμματα που εκφράζουν την ιδέα ότι ψυχή συνεχίζει υπάρχει στις ουράνιες σφαίρες, στον αιθέρα ή στον Όλυμπο, ενώ το σώμα παραμένει κάτω από τη γη, κάποιες φορές ενσωματώνουν την επιστροφή της ψυχής στα αστέρια ή την μεταμόρφωσή της (καταστερισμός) σε ένα από αυτά. Η πεποίθηση αυτή εμφανίζεται στον *Τίμαιο* του Πλάτωνα (41d-42b), όπου αναφέρεται ότι σύμφωνα με την πυθαγόρεια κοσμολογία τα άστρα θεωρούνται η οικία των ψυχών από όπου αυτές προέρχονται και επιστρέφουν μετά τον θάνατο του σώματος. Το κάθε άστρο περιγράφεται ως ένα όχημα για την ψυχή (*ὡς εἰς ὄχημα*) μέσω του οποίου μπορεί να κατανοήσει ο κάθε άνθρωπος τη φύση του κόσμου. Οι ψυχές ενσαρκώνονται σε ανθρώπινα σώματα, αρχικά σε ανδρικά και όσοι από αυτούς ακολουθήσουν μία ενάρετη και ηθική ζωή μετά το θάνατό

²⁹ Σύμφωνα με τη Le Bris (2001, 89-91) από τις αρχαίες πηγές μόνο δύο προσεγγίζουν την ιδέα ότι η ψυχή προέρχεται από θεϊκή ουσία: αφενός, ο Ευριπίδης και, αφετέρου, τα κείμενα που σχετίζονται με την ορφική παράδοση.

³⁰ Ο δυισμός της ψυχής και του σώματος είναι μία κοινή ιδέα σε προϊστορικές και κοινωνίες εκτός από τη Δύση. Από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με το θέμα είναι ο Arbman (1922).

³¹ Ο Όμηρος δεν παρουσιάζει μία ενιαία αντίληψη για την ψυχή και χρησιμοποιεί διάφορους όρους για να αναφερθεί στις διαφορετικές πτυχές της, οι οποίοι εναλλάσσονται λόγω του μέτρου ή της φύσης των σκηνών ή των χαρακτήρων που περιγράφονται. Πρόκειται για τις λέξεις *θυμός*, *μένος*, *νοῦς* και *ψυχή*.

³² Από την εποχή του Χαλκού στην πρώιμη ταφική τέχνη που αφορά στην εικονογραφία της ψυχής, η ψυχή αποδίδεται να φεύγει από το σώμα με τη μορφή ενός πουλιού, και σταδιακά ανέπτυσσε ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά έως την κλασική περίοδο όπου παρουσιάζεται ως μία ανθρώπινη φτερωτή μορφή, πρβλ. Ross (2006). Να σημειωθεί πως παραδοσιακά η παρουσία πτηνών σε αυτό το εικονογραφικό πλαίσιο έχει ερμηνευτεί μέσα στο πλαίσιο της θείας επιφάνειας. Ωστόσο, η πρόταση η μορφή πουλιού να συνδέεται και με την αντίληψη περί της ψυχής που ίπταται είναι επίσης πιθανή.

³³ Rohde, 1925, 4-8. Bremmer 1983, 14-24. Vernant 1991, 186 κ.ε. Clarke 2000, 153.

τους θα επιστρέψουν στον αστέρα από όπου προήλθαν, για να ζήσουν στην αιώνια ευδαιμονία.

Στην *Ειρήνη* (ανέβηκε το 421 π.Χ.) ο Αριστοφάνης αναφέρει τον πρόσφατο θάνατο του ποιητή Ίωνα από τη Χίο. Ο πρωταγωνιστής της κωμωδίας, ο γεωργός Τρυγαίος, έχοντας μόλις επιστρέψει από το ταξίδι του στον ουρανό για να φέρει τη θεά της ειρήνης, καλείται να απαντήσει στην ερώτηση ενός δούλου: αν είναι αλήθεια πως οι άνθρωποι γίνονται αστέρια, όταν πεθαίνουν (832-833: *κατὰ τὸν αἴρα | ὡς ἀστέρες γιγνόμεθ', ὅταν τις ἀποθάνῃ*). Ο Τρυγαίος απαντάει καταφατικά και συμπληρώνει ότι είδε πράγματι τον Ίωνα τον Χίο που κάποτε είχε συνθέσει το ποίημα *Ἀοῖον* (πρωϊνό άστρο). Φθάνοντας ο ποιητής μετά τον θάνατό του στον ουρανό, εξηγεί ο Τρυγαίος, όλοι στην Αθήνα τον αναγνωρίζουν και τον αποκαλούν με το όνομα *ἀοῖος ἀστήρ*.³⁴ Αυτό δείχνει ότι τέτοιες ιδέες ήταν δημοφιλείς και είχαν ήδη ευρεία αποδοχή την εποχή εκείνη, ώστε να παρουσιάζονται και πάνω σε μία θεατρική σκηνή.³⁵ Επιπλέον έχει ενδιαφέρον ότι η επιλογή του πρωϊνού άστρου για τη μεταμόρφωση του νεκρού σε αστέρι είναι συχνή, όπως θα συζητηθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Μετά τη λογοτεχνική διερεύνηση της έννοιας της ψυχής περνάμε στο χώρο της φιλοσοφίας, η οποία έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο. Εκτός από τη βασική πυθαγόρεια και πλατωνική αντίληψη περί της επιστροφής των ψυχών στα αστέρια και την επανένωσή τους με το ουράνιο στερέωμα, η στωική φιλοσοφία επίσης υποστηρίζει ότι οι ψυχές των ενάρετων ανδρών θεωρούνται αθάνατες και περιφέρονται στον ουρανό με τρόπο που θυμίζει μεν τους αστερισμούς, χωρίς όμως να μετατρέπονται σε αυτούς ή να καταλαμβάνουν μία θέση ανάμεσά τους. Οι ψυχές, φθάνοντας στις ανώτερες περιοχές της ατμόσφαιρας εισέρχονται στον αιθέρα που περικλείει τη Σελήνη και βρίσκουν εκεί το καταφύγιό τους, αφού ο αιθέρας είναι παρόμοιος με την ουσία από την οποία είναι αρχικά φτιαγμένες.³⁶ Αντίθετα οι Πυθαγόρειοι πίστευαν πως οι ψυχές των ηρώων ή των άριστων ανδρών που έζησαν ενάρετα μπορούν να μεταμορφωθούν σε αστέρια. Αυτές οι σκέψεις και αντιλήψεις των διαφορετικών φιλοσοφικών σχολών, αν και δεν μιλούν άμεσα για την ιδέα του καταστερισμού τη μεταβολή δηλαδή της ψυχής σε αστέρι, φαίνεται πως επηρέασαν με κάποιο τρόπο και είχαν απήχηση στους αυτοκρατορικούς χρόνους, από όπου προέρχονται και τα περισσότερα παραδείγματα επιτύμβιων επιγραμμάτων με σαφείς αναφορές στη μεταμόρφωση του θανόντα σε αστέρι.

Στην περίοδο της ελληνιστικής περιόδου και αργότερα στους αυτοκρατορικούς χρόνους τα επιτύμβια επιγράμματα αναφέρουν συχνά την αιθερική αποθέωση, δηλαδή την επιστροφή των ψυχών στον αιθέρα.³⁷ Η ιδέα του αιθέρα στην αρχαιότητα εμφανίζεται ήδη στον Όμηρο ο οποίος τον κατανοεί ως μέρος κατοικίας των θεών

³⁴ *Ἰων ὁ Χῖος, ὅσπερ ἐποίησεν πάλαι ἐνθάδε τὸν Ἀοῖόν ποθ'· ὡς δ' ἦλθ', εὐθέως Ἀοῖον αὐτὸν πάντες ἐκάλουν ἀστέρα*. Για τον Ίωνα τον Χίο, βλ. Huxley 1965, 29-46. Ο Orth (1994, 151-152) θεωρεί πως δεν πρόκειται για αυθεντικό καταστερισμό αλλά για υπαινικτική αναφορά του Αριστοφάνη στην ιδέα των πυθαγορείων περί αστρικής αθανασίας μέσα από αυτή τη μεταφορική ταύτιση του ποιήματος του Ίωνα με τον ίδιο ως το πρωϊνό αστέρι. Ο Cumont (1922, 95) υποστηρίζει ότι αυτή είναι η αρχαιότερη, με ακρίβεια χρονολογημένη, αναφορά στην αστρική αθανασία και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η διδασκαλία προερχόταν από τον ίδιο τον Ίωνα.

³⁵ Festugière 1932, 150.

³⁶ Cumont 1922, 98 κ.ε. και 1940, 192-193.

³⁷ Lattimore 1942, 31-36. Garland 1985, 75. Bremmer 2002, 7.

(Hom. *Il.* 2.412: *Ζεὺς εἰς ἀθάνατον αἰθέρα ἐποίησε*). Ο αιθέρας θεωρούνταν ως μία μορφή καθαρής, πυρακτωμένης ύλης που βρισκόταν στα ανώτερα ψυχρά στρώματα του αέρα, ως ο τόπος όπου καταλήγουν οι ψυχές και αποτελούσε το σύνορο ανάμεσα στον κόσμο των θεών και των ανθρώπων. Οι ψυχές των νεκρών συχνά περιγράφονται να εισέρχονται στον αιθέρα και να ενώνονται με τα αστέρια, ενώ ταυτόχρονα υπήρχε η ιδέα ότι κάποιοι που διακρίνονταν και αποκαλούνταν *μάκαρες*, *εὐδαίμονες* ή *ὄλβιοι* έφταναν απαλλαγμένοι από κάθε βάσανο σε έναν τόπο απόλυτης γαλήνης. Η ιδέα της επιστροφής της ψυχής στον αιθέρα επηρεάστηκε πιθανόν από τις κοσμολογικές θεωρίες των προσωκρατικών φιλοσόφων. Απόψεις όπως ότι το θεμελιώδες στοιχείο του σύμπαντος αποτελούσε ο αέρας και ότι η ψυχή, το ουράνιο στερέωμα και τα άστρα συνδέονται μεταξύ τους, καθώς επίσης και η απορρέουσα από αυτό αντίληψη ότι η ψυχή επιστρέφει εκεί μετά το φυσικό θάνατο αποτελούσαν βασικές αναφορές των φυσικών φιλοσόφων της Ιωνίας όπως ο Ηράκλειτος και ο Αναξαγόρας.³⁸

Διερευνώντας τώρα την αντίληψη ότι η ψυχή μετά τον θάνατο κατευθύνεται στον ουρανό και συνδέεται γενικότερα με το ουράνιο στοιχείο, βλέπουμε ότι είναι ευρέως διαδεδομένη στις επιγραφικές μαρτυρίες και παρουσιάζει διάφορες ερμηνευτικές προεκτάσεις. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις ενσωματώνεται σε μία μεταφυσική ή θρησκευτική διάσταση η οποία σχετίζει το ουράνιο στερέωμα με το θείο, το οποίο αποτελεί τον τόπο επιστροφής των ψυχών μετά το διαχωρισμό τους από το φθαρτό σώμα. Στην ελληνική μυθολογική παράδοση που αφορά στη δημιουργία του ανθρώπου δεν υπάρχει αναφορά στη διάκριση μεταξύ του σώματος και της ψυχής.³⁹ Αντίθετα στις επιγραφές γίνεται συχνή αναφορά σε αυτή την ιδέα της δυαδικότητας, η οποία με την πάροδο του χρόνου εξελίχθηκε. Είναι αξιοσημείωτο ότι η χαρακτηριστική ομηρική έκφραση *ψυχή δ' ἐκ ρεθέων παμένη*, για να περιγράψει το πέταγμα της ψυχής επιβίωσε αυτούσια σε ένα επιτύμβιο επίγραμμα της αυτοκρατορικής περιόδου που χαράχθηκε προς τιμή του Φιλάδελφου, ενός γιατρού από την Πέργαμο. Στο επίγραμμα αυτό, το οποίο παρήγγειλε κάποιος Γλύκων (πιθανότερα μαθητής του αποθανόντα γιατρού) εκφράζεται η ιδέα ότι το σώμα, υποκείμενο στη φθορά, παραμένει στη γη, ενώ η ψυχή απελευθερωμένη από τα δεσμά του υλικού κόσμου, ανυψώνεται και ενώνεται με άλλους δαίμονες σε ένα θείο χώρο, στον τόπο των μακάρων.⁴⁰

Η συχνότητα που εμφανίζεται αυτό το μοτίβο στα επιγράμματα, ότι δηλαδή ο κάθε άνθρωπος αποτελείται από ένα φθαρτό σώμα και μία αθάνατη ουσία που έχει καταγωγή τον ουρανό το καθιστά ίσως την περισσότερο διαδεδομένη αντίληψη για τη μεταθανάτια ζωή για την περίοδο που εξετάζουμε, αν και υπάρχουν και πρωϊμότερα παραδείγματα.⁴¹ Για τον Ευρύμαχο από την Αθήνα η ψυχή και ο υπερφιάλος νους του βρίσκονται στον υγρό αιθέρα (σσ. 1-4: *ψυχὴν | καὶ ὑπερφιάλος διαν|οίας αἰθήρ ὑγρὸς ἔχ|ει*), ενώ το σώμα του βρίσκεται στον τάφο (σσ. 4-5: *σῶμα δὲ τύνβος | ὅδε*).⁴² Σε ένα άλλο παράδειγμα από τη Θεσσαλία ο θανών έδωσε την ψυχή του στον αιθέρα, αλλά το

³⁸ Pfeiffer 1916, 114. Wypustek 2013, 39-42.

³⁹ Obryk 2012, 13.

⁴⁰ Πέργαμος, αυτοκρατορική περίοδος. *InvP* II 576. *IGR* 4.507. Peek *GV* 2040. *SGO* I 06/02/32: σσ. 5-6 ... *ψυχὴ δ' ἐκ ρεθέων παμένη μετὰ δαίμονας ἄλλους. | ἤλ[υ]|θε σή, ναίεις δ' ἐν μακάρ[ω]ν | δαπέδω*.

⁴¹ O Rohde (1925, 541-542, και 572 υποσημ. 135) δίνει μία αντιπροσωπευτική συγκεντρωτική λίστα ανάλογων παραδειγμάτων. Η λίστα αυτή σήμερα είναι πολύ μεγαλύτερη.

⁴² Αθήνα, Πειραιάς (μετέπειτα Αγορά), περ. 350 αι. μ.Χ. *IG* II² 11466. Kaibel *EG* 41. Peek *GV* 1755. *CEG* (II) 535. *Agora* XVII 827.

χώμα (:) κάλυψε το σώμα του (σ. 6: [ψ]υχὴν αἰθέρι δοὺς σῶμα ἐκάλυψε [κόνει(?)]).⁴³ Για τον πρόωρα θανόντα Σιβύρτιο από την Αθήνα η γη κρύβει το σώμα του, αλλά ο αιθέρας έλαβε και πάλι πίσω την πνοή του, όπως αρχικά του την είχε προσφέρει (σσ. 2-3: πνοὴν δὲ αἰθὴρ ἔλαβεν πάλιν, ὅσπερ ἔδωκεν).⁴⁴ Παρόμοια, κάποιος Μενέλαος σε μία επιγραφή από τη Φρυγία δηλώνει τη διαφορετική μοίρα της ψυχής που ανήκει στο πεδίο των αθανάτων και κατοικεί πια στον αιθέρα σε αντίθεση με το σώμα του που έμεινε πίσω (σσ. 4-6: ... ψυχὴ | δ' ἀθανάτων αἴθερα | ναιετάει).⁴⁵

Φαίνεται πως η ιδέα της αιθερικής αποθέωσης ήταν αρκετά δημοφιλής στην Αθήνα, ώστε να εμφανιστεί στη δημόσια επιγραφή που στήθηκε προς τιμήν των νεκρών στη μάχη της Ποτίδαιας το 432 π.Χ.: αἰθὲρ μὲμ φσυχὰς ὑπεδέχσατο, σόμ[ατα δὲ χθον] (IG I³ 1179, σ. 6).⁴⁶ Ανάμεσα στα άλλα το επιτύμβιο επίγραμμα είναι σημαντικό καθώς πρόκειται για μία δημόσια επιγραφή. Σε αντίθεση με τις ιδιωτικές επιτύμβιες επιγραφές αυτή κοσμούσε ένα δημόσιο μνημείο της πόλης για να τιμήσει τους πεσόντες πολεμιστές της. Αυτό υποδηλώνει πως οι εσχατολογικές ιδέες που παρουσιάζονται σχετικά με την αθανασία της ψυχής, η οποία επιστρέφει στον τόπο καταγωγής της, τον αιθέρα ήταν κοινώς αποδεκτές από το ευρύτερο σύνολο της πόλης της Αθήνας. Ωστόσο, είναι δύσκολο να υποστηρίξει κάποιος ότι αυτό αποτελεί απόδειξη ενός ενιαίου και εδραιωμένου εσχατολογικού πλαισίου, αντίθετα πρόκειται πιθανόν για μία ερμηνεία των φιλοσοφικών και κοσμολογικών ιδεών των Ιόνων φιλοσόφων.⁴⁷

Ακόμα και όταν ο θάνατος ερχόταν με βίαιο τρόπο ο εκλιπών μπορούσε να επιστρέψει στον αιθέρα που υπήρχε ως το αιώνιο καταφύγιο των ψυχών. Σε ένα επίγραμμα από την Έφεσο περιγράφονται με γλαφυρότητα οι συνθήκες ενός τραγικού θανάτου (δεν αναφέρεται το όνομα του εκλιπόντος), όπου διασπάται όχι μόνο το ανθρώπινο σώμα, αλλά μεταφορικά και η ίδια η ανθρώπινη υπόσταση. Η ψυχή αποχωρίζεται το σώμα μετά την πτώση σε γκρεμό και καταλήγει στον ουράνιο αιθέρα. Μετά τον σφοδρό διαμελισμό σάρκας και οστών πάνω σε κοφτερές πέτρες (σ. 1: ὅστέα μὲν καὶ σάρκας ἐμὰς σπιλάδες διέχευαν ὀξεῖαι) η ψυχή εδραιώνεται στον αιθέρα (ψυχὴ δὲ αἰθέριον κατέχει πόλον).⁴⁸

Η ίδια πεποίθηση εκφράζεται με ποιητικό επίσης τρόπο και σε ένα άλλο επίγραμμα από τη Μασσαλία, στο οποίο δηλώνεται η έντονη αντίθεση μεταξύ της γήινης ζωής και της μετάβασης στην αιώνια ζωή στον αιθέρα.⁴⁹ Στους τελευταίους έξι στίχους ο θανών σχολιάζει τη δυαδική αντίληψη για τη μεταθανάτια ζωή, αναφέροντας την ύπαρξη ενός γήινου και ενός ουράνιου τόπου αντίστοιχα:

⁴³ Λάρισα, αχρονολόγητη. IG IX,2 64. Preuner 1921, 9 n. 19

⁴⁴ Αθήνα, 1^{ος} αι. π.Χ. IG II² 12599. Kaibel EG 156. Peek GV 1759. Vèrilhac 1978(1), n. 195

⁴⁵ Φρυγία, Τιβεριοπόλη (σημ. Ağalar Yenice), 202/3 μ.Χ. Peek GG 250=GV 1031. MAMA X 517. SGO III 16/22/03.

⁴⁶ Αθήνα, Κεραμεικός, 432 π.Χ. IG I³ 1179 και CEG (I) 10. Η επιγραφή αυτή ήταν χαραγμένη στοιχηδόν σε ένα πολυάνδριο (ομαδικός τάφος) και πάνω από αυτή βρισκόταν ο κατάλογος των νεκρών, ο οποίος δυστυχώς δεν σώζεται. Ο Hansen (CEG) χωρίζει το επιτύμβιο αυτό επίγραμμα σε τρία διαφορετικά δίστιχα. Για την ουράνια αθανασία των πεσόντων πολεμιστών, πρβλ. Loraux 1981, 117.

⁴⁷ Sourvinou-Inwood 1995, 194. Le Bris 2001, 82.

⁴⁸ Έφεσος, ελληνιστική ή αυτοκρατορική περίοδος (χαμένη). CIG 3026. Kaibel EG 225. Peek GV 1760. McCabe Ephesus 2090. SGO I 03/02/71

⁴⁹ Μασσαλία, 3^{ος} αι. μ.Χ. IG XIV 246. Kaibel EG 650. Peek GV 1329. IGF 10.

τους Διόσκουρους, οι οποίοι στον ουρανό αποτελούν τον αστερισμό των Διδύμων.⁵⁵ Λαμβάνοντας υπόψη μας την παραπάνω δήλωση ότι ο ίδιος έχει επιλέξει να περιστρέφεται στον αιθέρα, η αναφορά στους Διόσκουρους αποκτά και ένα άλλο επίπεδο ερμηνείας. Επιπλέον, όπως αναφέρει το επίγραμμα, είναι θεοί της θάλασσας, προστάτες των ναυτικών, καθώς επίσης και άγαμοι, όλα χαρακτηριστικά που μοιράζεται και ο θανών.⁵⁶ Αν και δε γίνεται ρητή αναφορά στη μεταμόρφωση του θανόντα σε αστέρι, ενδέχεται αυτή να υπονοείται, καθώς ο μύθος των Διόσκουρων σχετίζεται με την έννοια της εναλλαγής της ζωής και του θανάτου και την αποθέωσή τους στον ουρανό με την μεταμόρφωση τους σε αστέρια.⁵⁷ Ο ναυτικός ο οποίος επιλέγει να «κινείται κυκλικά στον αιθέρα» και έχει απελευθερωθεί από τις ταλαιπωρίες της ζωής (σσ. 8-10: *[π]έπαυμαι νούσων | καὶ καμάτοιο καὶ ἄχθεος ἡδὲ | πόνοιο*) φαίνεται να συνδέεται με την εικόνα των αστρικών διδύμων, του Κάστορα και του Πολυδεύκη, των δύο αδελφών που, σύμφωνα με τη μυθολογία, ενσαρκώνουν την αντίθεση ανάμεσα στο θνητό και το αθάνατο. Ενώ ο ένας, ο Κάστορας, είναι θνητός και ο άλλος αθάνατος, η μεταφορά τους στον ουρανό ως αστέρια όπου όταν το ένα ανατέλλει στον ορίζοντα το άλλο δύει υποδηλώνει μια σταθερή εναλλαγή ζωής και θανάτου. Ο ναυτικός, επιλέγοντας να βρίσκεται στον αιθέρα και να χορεύει εκεί ανάμεσα στα αστέρια, φαίνεται να επιτυγχάνει την αστρική αθανασία, όπως ο αθάνατος Πολυδεύκης. Δεν παραλείπει να δηλώσει άλλωστε στον πρώτο στίχο *οὐκέτι θνητός*. Αντίθετα, οι ψυχές που παραμένουν περισσότερο δεμένες με τη γη συντηρούν περισσότερο το κομμάτι της φθαρτής ύλης, εκφράζοντας συμβολικά τη θνητή φύση του Κάστορα. Έτσι, η εικόνα του ναυτικού στον αιθέρα—ένας υπερβατικός και θείος τόπος—μπορεί να ιδωθεί ως μια αναφορά στην επιδίωξή του για αθανασία, με τον τρόπο που και οι Διόσκουροι συνυπάρχουν στον ουρανό και τη γη, αναδεικνύοντας την εναλλαγή μεταξύ ζωής και θανάτου.

Σε μία επιγραφή από τη Θυάτεια της Λυδίας ο θανών δηλώνει πως ο αδερφός του έθαψε μεν το σώμα του, αλλά η ψυχή του ανέβηκε στα αστέρια και τους θεούς (σσ. 10-12: *ψυχὰ δ' ἐμεῦ | πρὸς ἄστρα | καὶ θεοὺς ἔβα*).⁵⁸ Το επόμενο επίγραμμα έρχεται από την Αφροδισιάδα κάνοντας μία τιμητική αναφορά σε κάποιον Ευπείθιο, ο οποίος λόγω της υποδειγματικής αρετής και ευσέβειάς του αναλήφθηκε στα αστέρια.⁵⁹ Η χρήση του ρήματος *ἀμπνέω* αποδίδει με παραστατικό τρόπο την «ανάσα της ψυχής» για να αναληφθεί αυτή στα αστέρια. Η αιγιματική δήλωση ότι ο Ευπείθιος πέθανε καθώς έπαιζε πιθανόν να ερμηνεύεται ότι απεβίωσε ενώ συμμετείχε σε εορτασμούς προς τιμή του θεού Άρη (*Μαρτίου ἡμέρα*).⁶⁰

ἀθανάτοισιν ὅμοια πόρες κλυτὰ ἔργα πόλῃ
ἥρως εὐσεβίης θεοτέρπεος ἔνπνοος εἰκῶν
τοῦνεκα νῦν νάεις Εὐπείθιε καὶ πόλον ἄστρων
ψυχὴν ἀμπνεύσας ὅτε Μαρτίου ἡμᾶρ ἔπαιζε[ς].

⁵⁵ Συχνά αναγνωρίζονται σε ανάγλυφα από την παρουσία δύο αστεριών πάνω από τα κράνη τους και από τον 2^ο αιώνα μ.Χ. και μετά, φαίνεται πως αναλαμβάνουν έναν ταφικό ρόλο καθώς απεικονίζονται συχνά σε ρωμαϊκά μνημεία ως νεαροί έφιπποι. Στη Γαλατία ειδικά από όπου προέρχεται και το επιτύμβιο, αφού αφομοίωσαν τοπικές θεότητες, απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία, βλ. *IGF* 10, σ. 21.

⁵⁶ σ. 2: *κοῦρος ἐγὼ καλέω σε*.

⁵⁷ Eur. *Hel.* 140, *ἄστροις σφ' ὁμοιωθέντε φάσ' εἶναι θεῶ*.

⁵⁸ Λυδία, Θυάτεια (σημ. Akhisar), αχρονολόγητη. Peek *GV* 1065. *TAM* V/2 1069. *SGO* I 04/05/04.

⁵⁹ Αφροδισιάδα, 2^{ος} αι. μ.Χ. ή αργότερα (4^{ος});. *SGO* I 02/09/12. *LAph*2007 13.125.

⁶⁰ Obryk 2012, 107-108.

*Ευπείθιε, πρόσφερες ένδοξα έργα στην πόλη,
όμοια με εκείνα των αθανάτων. Ένας ήρωας,
ένα ζωντανό πορτραίτο ευσέβειας που ευχαριστεί τους θεούς.
Για αυτόν το λόγο τώρα πηγαίνεις στις τροχιές των άστρων,
αφού ανέπνευσες την ψυχή σου την ημέρα του Μαρτίου όταν χόρευες.*

Σε άλλες περιπτώσεις, όπως σε ένα επίγραμμα για κάποιον Ασκληπιόδοτο από την Αφροδισιάδα, ο Όλυμπος εξισώνεται με το ουράνιο στερέωμα και γίνεται ο χώρος που κατευθύνονται οι ψυχές προς την αθανασία.⁶¹ Στους πρώτους δέκα στίχους, διαβάζουμε ότι ο θανών, αρνούμενος τον θάνατο, δεν πέρασε τον Αχέροντα, αλλά έφθασε στον Όλυμπο κερδίζοντας μια θέση στα θαυμαστά πράγματα που βρίσκονται στον ουρανό.

[ο]ὐ θά|γεν οὐ|δ' Ἀχέ|ροντος | ἴδεν ρό|ον, ἀλλ' ἐ-
ν Ὀλύμπω | Ασκληπιόδο|τος τείρεσι |συνφέρετε

Η ιδέα της επιστροφής της ψυχής στον αιθέρα με την έννοια της αιθερικής αποθέωσης είτε εκφράζεται με ένα περισσότερο αόριστο και σύντομο τρόπο, είτε με περισσότερο εξατομικευμένο τρόπο για το θανόντα θα δούμε στη συνέχεια πως δεν έρχεται σε αντίθεση με την αντίστοιχη αστρική αποθέωση και μεταμόρφωση σε αστέρι. Στο παράδειγμα που ακολουθεί ο Δίας γίνεται ο ίδιος ο αιθέρας και μέσω αυτής της κοσμικής δύναμης κάνει την ψυχή αθάνατη και αγέραστη, αφαιρώντας την από το πεδίο του θανάτου και μετατρέποντάς την σε αστέρα που λάμπει για πάντα. Το επίγραμμα αποτελείται από δύο μέρη και είναι γραμμένο για την κόρη κάποιας Μελιτίνης (δεν αναφέρεται το όνομα της αποθανούσας), η οποία έχασε τη ζωή της από κεραυνό.⁶² Στο πρώτο μέρος, το κορίτσι αναφέρεται στην τύχη του δίνοντας λεπτομέρειες για τον τρόπο που πέθανε, ενώ στο δεύτερο απευθύνεται άμεσα στη μητέρα του μέσα από ένα όνειρο, για να την παρηγορήσει. Υπεύθυνος για τον θάνατό της είναι ο ίδιος ο Δίας που κατοικεί στον αιθέρα (σ. 1: *αἰθέρι ναίων*). Στέλνοντας τον κεραυνό του κατέκαψε μεν το σώμα του κοριτσιού (σ. 3: *[σ]ῶμα πυρὶ φ<λ>έ<ξ>ας*) αλλά δεν προκάλεσε καμία φθορά καθώς δηλώνεται με βεβαιότητα ότι δεν ήταν θνητό (σ. 3: *οὐκ ἤμ[ην] βροτός*), και επομένως μπορούσε να απευθυνθεί στη μητέρα της και να την ενημερώσει για τη μοίρα της με τα εξής λόγια (σσ. 5-8):

μητε[ρ] Μελιτίνη, θρήνον λίπε, παῦε γόριο,
ψυχῆς μνησ[α]μένη, ἦν μοι Ζεὺς τε<ρ>πικ[έρ]αυνος
τεύξας ἀθάνατον καὶ ἀ<γ>ήραον ἤματα
[π]άντα ἀρπάξας ἐκόμι[σ σ'] εἰς οὐρανὸν ἀστερό[εν]τα{ς}.

Μητέρα (μου) Μελιτίνη, άφησε το θρήνο και σταμάτα τα δάκρυα

⁶¹ Αφροδισιάδα, περ. 480 μ.Χ. *MAMA* VIII 487. *SGO* I 02/09/06. *Iaph*2007 11.69. Roueché, Aphrodisias in Late Antiquity no. 54 (<https://insaph.kcl.ac.uk/ala2004/inscription/eAla054.html>)

⁶² Λυδία, Θυάτειρια (σημ. Akhisar), αχρονολόγητη. Kaibel *EG* 320. Peek *GV* 1993. *TAM* V/2 1108. *SGO* I 04/05/07. Ο Merkelbach κάνει την υπόθεση ότι εμπλέκονται και υπερφυσικά φαινόμενα και η κόρη εμφανίστηκε μπροστά στη μητέρα της την στιγμή του θανάτου της. Επίσης πρβλ. Hom. *Od.* 5.136 και 7.257 για *ἄφθιτον καὶ ἀγήραον*.

*καθώς θα θυμάσαι την ψυχή μου, την οποία ο Δίας ο κεραυνοφόρος
αφού την έκανε αθάνατη και αγέραστη για πάντα,
την άρπαξε και την έφερε στον έναστρο ουρανό.*

Η αναφορά στον θάνατο από τον κεραυνό στο πρώτο μέρος του επιγράμματος υποδηλώνει τη θεϊκή και καθαρτήρια/εξαγνιστική δύναμη του Δία η οποία δικαιολογεί αυτό που περιγράφεται στο δεύτερο μέρος δηλαδή το διαχωρισμό της ψυχής από το σώμα. Η ψυχή αποδεσμευμένη από τα ανθρώπινα βάρη, αθάνατη και αγέραστη ενώνεται με τα άστρα αφού την τοποθετεί εκεί ο Δίας.

Μέσα από τα παραπάνω επιλεγμένα παραδείγματα είναι προφανές ότι η ιδέα της επιστροφής στον αιθέρα και τα αστέρια εμπλουτίστηκε με μοτίβα και συμβολισμούς τόσο από τη λογοτεχνία όσο και από τις έννοιες που ανέπτυξαν οι προ-Σωκρατικοί φιλόσοφοι. Διαπιστώνουμε πως εκτός από το ρόλο που είχε ο αιθέρας ως στοιχείο της ελληνικής κοσμολογίας και φυσικής φιλοσοφίας στην αντίληψη περί της καταγωγής της ψυχής και της επιστροφής σε αυτόν μετά το φυσικό θάνατο είχε επίσης κεντρική θέση και στην κοσμολογία των μύθων. Συμβόλιζε τον ουράνιο αγνό και υψηλό τόπο όπου ανέπνεε και ζούσε το θεϊκό στοιχείο, σε αντίθεση με τον βαρύ και θολό αέρα των ανθρώπων στη γη. Ο αιθέρας ταυτίζεται επιπλέον με τον ίδιο τον Όλυμπο και ήταν αδιαχώριστος από αυτόν και τους θεούς. Ακόμα, κατά μία έννοια, αποτελούσε την κατοικία των ψυχών, ενώ ταυτόχρονα συνδέθηκε με τον μετά θάνατον προορισμό τους. Ο αιθέρας, λοιπόν, συνδέθηκε με τη συνέχεια της ατομικής ύπαρξης, αλλά και της συλλογικής πέρα από τον θάνατο όπως είδαμε στο παράδειγμα για τους νεκρούς της μάχης της Ποτίδαιας. Τα αρχαία επιγράμματα φαίνεται πως αντλούσαν μοτίβα τόσο από τη φιλοσοφία όσο και τη μυθολογία, κάτι που υποδηλώνει ότι η έννοια του αιθέρα έχει μια ιδιαίτερη θέση για την ελληνική κοσμολογία και εσχατολογική παράδοση.

Συνοψίζοντας, από τη μελέτη των επιτύμβιων επιγραφών και τις σχετικές αντιλήψεις για την ψυχή και τη μεταθανάτια ζωή, προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα. Γίνεται μία σαφής διάκριση μεταξύ του θνητού σώματος και της αθάνατης ψυχής, η οποία μετά τον θάνατο αποχωρίζεται το σώμα και ανέρχεται στον ουρανό. Ο ρόλος του αιθέρα εδώ θεωρείται κεντρικός αφού αποτελεί τον τόπο, όπου οι ψυχές επιστρέφουν, συμβολίζοντας την καθαρότητα και την θεϊκή φύση, σε αντίθεση με το γήινο κόσμο. Ένας αριθμός επιγραφών, οι οποίες παρουσιάζονται στο επόμενο κεφάλαιο, κάνουν ένα ακόμη βήμα σε αυτό το ταξίδι της ψυχής του εκλιπόντος. Αναφέρονται στην ιδέα του καταστερισμού, δηλαδή στην ιδέα της μεταμόρφωσης σε άστρο και ενσωμάτωσης του εκλιπόντος στο ουράνιο στερέωμα, υποδηλώνοντας συχνά ότι αυτή η διαδικασία λειτουργούσε ως ανταμοιβή για έναν πρόωρο θάνατο ή για τους ευσεβείς ανθρώπους. Αυτές οι πεποιθήσεις είναι βαθιά ριζωμένες στη μυθολογία και την κοσμολογία των αρχαίων Ελλήνων, με τις επιγραφές να λειτουργούν ως πολύτιμες μαρτυρίες που αποτυπώνουν τις κοινωνικές και θρησκευτικές αξίες της εποχής.

Κεφάλαιο 2

Το γεγονός πως ο έναστρος ουρανός φιλοξενούσε μία σειρά από ανθρωπόμορφες και μη απεικονίσεις μύθων με πρωταγωνιστές θεούς, ήρωες και είδη από το φυτικό και ζωικό βασίλειο τον έκανε να φαίνεται στα μάτια των ανθρώπων ως ένας χώρος ζωντανός και οικείος. Η ιδέα ότι θα μπορούσε κάποιος να βρει καταφύγιο μετά τον θάνατό του ανάμεσα στα άστρα παρουσιάζεται συχνά στις επιγραφές και έχει χαρακτηριστεί ανάμεσα στα άλλα ως ένας λογοτεχνικός τόπος, αλλά αποτελεί και ένα σημαντικό στοιχείο για τις εσχατολογικές αντιλήψεις της αρχαιότητας. Μία σειρά από μύθους έχουν αναφορές στα αστέρια και τα ουράνια σώματα, στα οποία αποδίδονταν συχνά θεϊκά χαρακτηριστικά, και συνδέονταν μοιραία με την τύχη των θνητών, όπως το παράδειγμα των Διόσκουρων, οι οποίοι γνώρισαν την αστρική αποθέωση και μεταμόρφωσή τους.

Στα παραδείγματα των επιτύμβιων επιγραμμάτων που ακολουθούν είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε το πόσο σημαντική ήταν για το άτομο η πεποίθηση ότι η ψυχή του θα επέστρεφε αργότερα στον ουρανό ανάμεσα στα άστρα. Οι ψυχές ξεκινούσαν το ταξίδι της επιστροφής τους στην περιοχή ανάμεσα στη γη και τον ουρανό, μεταμορφώνονταν σε αστέρια και συνέχιζαν την ύπαρξή τους στο διηνεκές. Ό,τι είχε δημιουργηθεί στη γη επέστρεφε στη γη, ενώ ό,τι προερχόταν από τον αιθέρα επέστρεφε στον ουρανό. Αυτή η ιδέα εκφράζεται συχνά σε επιτύμβιες επιγραφές, όπου, αν και η άμεση αναφορά στη μεταμόρφωση σε ένα συγκεκριμένο αστέρι δεν είναι συχνή, τα αστέρια χρησιμοποιούνται ως ποιητικές μεταφορές για να περιγράψουν την ανύψωση της ψυχής στον ουρανό. Για τους συγγενείς ενός νεκρού, τέτοιες ιδέες ενδέχεται να παρείχαν κάποια παρηγοριά, είτε γιατί πίστευαν ότι ο αποθανών είχε ανέλθει σε ουράνια επίπεδα, είτε γιατί συνέδεαν ένα συγκεκριμένο άστρο με το αγαπημένο πρόσωπο που είχαν χάσει. Οι συγγενείς, αν και δεν μπορούσαν πια να τον δουν εν ζωή, μπορούσαν να τον «βλέπουν» ως αστέρι στον ουρανό. Με αυτόν τον τρόπο, η μεταφορά-μεταμόρφωση του νεκρού σε αστέρι προσέφερε παρηγοριά στα αγαπημένα του πρόσωπα, υποδεικνύοντας ότι η ψυχή του συνέχιζε να υπάρχει και ήταν ορατή από τη γη ως λαμπερό αστέρι.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το παρακάτω επιτύμβιο επίγραμμα από την Αμοργό που αναφέρεται στον Φιλόστοργο, έναν νέο που πέθανε ξαφνικά σε ηλικία είκοσι ετών.⁶³ Ο Φιλόστοργος περιγράφει ότι είδε κάτι αόρατο και υπερβατικό, πιθανώς κάποια θεϊκή όψη ή όραμα, πριν τον αρπάξει αιφνίδια η μοίρα του. Ζητά από τη μητέρα του να μη θρηνήσει για την αναπάντεχη αυτή απώλεια, καθώς η θλίψη δεν έχει νόημα. Αντίθετα, πρέπει να τον σέβεται, γιατί τώρα έχει μεταμορφωθεί σε θεϊκό αστέρι στον ουρανό:

Φιλόστοργος Νείκης, ἥρως.
οὔνομά μοι Φιλόστοργος ἔην· Νείκη <δέ> μ' ἔθρεψεν
ἄνκυραν γήρως· εἴκοσι δ' ἔσχον ἔτη.
ἄρρητον δὲ θέαμ' ἔσιδὼν, ἄρπασμ' ἐγενήθην
5 αἰφνιδίου μοίρης, κλώσματα θεῶα τελῶν.
μήτηρ μή με δάκρυε· τίς ἡ χάρις; ἀλλὰ σεβάζου·
ἀστήρ γὰρ γενόμην θεῖος ἀκρεσπέριος.

⁶³ Αμοργός, Αρκεσίνη, 1^{ος}/2^{ος} αι. μ.Χ. *IG* XII, 7 123. Peek *GV* 1097=GG 304. Haussoullier 1909. Peres 2003, 86. Obryk 2012, 107-108. Wypustek 2013, 50-51

*Φιλόστοργος, γιος της Νείκης, ήρωας.
 Το όνομά μου ήταν Φιλόστοργος· η Νείκη με ανέθρεψε
 ως άγκυρα στα γηρατειά της· έζησα είκοσι χρόνια.
 Αφού είδα κάτι ανείπωτο, με άρπαξε ξαφνικά η μοίρα,
 εκπληρώνοντας αυτό που μου ύφαιναν οι Μοίρες.
 Μητέρα, μην με κλαις· ποιο το όφελος; Αντίθετα, σεβάσου με·
 γιατί έγινα θεϊκό αστέρι του δειλινού.*

Η επιγραφή παρουσιάζει αρχικά τον Φιλόστοργο, ως γιο της Νείκη και ως ήρωα.⁶⁴ Μιλώντας σε πρώτο πρόσωπο ο νεκρός εκφράζει τη θλίψη για τη σύντομη ζωή του και διαψεύδει τις ελπίδες της μητέρας του ότι θα ήταν στήριγμα στα γηρατειά της.⁶⁵ Αν και το επίγραμμα αναφέρεται στη ξαφνική απώλεια του Φιλόστοργου αποσιωπάται ο λόγος για το τι ήταν αυτό το ανείπωτο (*ἄρρητον θέαμα*) που αντίκρισε και οδήγησε στον αινιγματικό και πρόωρο θάνατό του. Η αρπαγή του πιθανόν να συνδέεται είτε με μία μεταφυσική εμπειρία (με την έννοια του θαύματος ή κάποιου υπερφυσικού/θείου γεγονότος), είτε με κάποια υπερβατική οπτασία—ίσως έναν θεό(;)—γεγονός που είχε συγκλονιστική επίδραση. Ο απρόσμενος θάνατος του Φιλόστοργου φαίνεται να ήταν ο λόγος για τη μεταφορά του στην ουράνια σφαίρα, ενσωματώνοντας την αντίληψη ότι οι ψυχές εκείνων που πεθαίνουν πρόωρα μετατρέπονται σε αστέρια, και συνεχίζουν να υπάρχουν στον ουρανό. Η μητέρα του, επομένως, δεν πρέπει να τον θρηνεί, αλλά να τον σέβεται ως αστέρι, υποδηλώνοντας αποδοχή και τιμή προς τη νέα του ύπαρξη.

Αξίζει να σημειωθεί η χρήση του άπαξ λεγόμενου επιθέτου *ἀκρεσπέριος* για να χαρακτηρίσει το αστέρι στο οποίο μεταμορφώθηκε ο Φιλόστοργος. Το επίθετο αυτό αναφέρεται στη μεταβατική χρονική περίοδο από το απόγευμα προς τη νύχτα μετά τη δύση του ήλιου, δηλαδή το σούρουπο. Άρα, ο *ἀστήρ ἀκρεσπέριος* στον οποίο ο Φιλόστοργος μεταμορφώθηκε ενδεχομένως να αναφέρεται χρονικά σε κάποιο αστερισμό που ανέτειλε στον ορίζοντα λίγο πριν από τη δύση του ήλιου. Η αίσθηση του ανεκπλήρωτου βίου του νεαρού Φιλόστοργου, όπως δηλώνεται στο επιτύμβιο επίγραμμα συνδέεται άμεσα με τη μεταβολή του σε αστέρι λίγο πριν από την νύχτα. Εκείνος πεθαίνει νέος, αφήνοντας ανεκπλήρωτα τα όνειρά του με τον ίδιο συμβολικό τρόπο που ένας αστέρας εμφανίζεται στο μεταίχμιο μεταξύ ημέρας και νύχτας. Συμβολίζεται έτσι το μεταβατικό σημείο ανάμεσα στη νεότητα και την ενηλικίωση, η οποία όμως διακόπηκε πρόωρα για τον θανόντα. Η ζωή του Φιλόστοργου, αν και σύντομη, συνεχίζεται στον ουρανό ως αστέρι, αντικατοπτρίζοντας την αιώνια ύπαρξή του μέσα από τη θνητή του μοίρα.

Το γεγονός ότι μερικά επιτύμβια είναι περισσότερο ή λιγότερο συγκεκριμένα για την ακριβή θέση που θα έχει στο εξής ο νεκρός μεταξύ των άστρων ή δεν προσδιορίζουν με σαφήνεια σε ποιο συγκεκριμένο αστέρι θα μεταμορφωθεί δεν αλλάζει το ουσιαστικό μήνυμα που επιδιώκουν αυτά τα κείμενα να μεταφέρουν.

⁶⁴ Στην αρχαία ελληνική παράδοση, η λέξη «ήρωας» δεν είχε μόνο τη σύγχρονη έννοια του ηρωισμού, αλλά συχνά αναφερόταν σε κάποιον που μετά θάνατον γινόταν αντικείμενο λατρείας ή θαυμασμού, ιδιαίτερα αν είχε πεθάνει νέος και βίαια, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του Φιλόστοργου. Ενδεικτικά, πρβλ. Garland, 1985 και Ekroth, 2002.

⁶⁵ Eur. *Supp.* 959. Για την ιδέα ότι οι γονείς ανέμεναν από τα παιδιά τους να τους φροντίσουν στα τελευταία χρόνια της ζωής τους και ότι τα παιδιά θεωρούνταν απαραίτητα για την ασφάλεια των γονέων στα γηρατειά, ιδίως σε νομικό και συναισθηματικό επίπεδο, βλ. Pomeroy 1997, 100 κ.ε.

Ωστόσο, υπάρχουν και λίγα παραδείγματα επιτύμβιων επιγραμμάτων που είναι περισσότερο συγκεκριμένα για τη θέση που συμβαίνει η αστρική αποθέωση για τον θανόντα. Είναι ενδιαφέρον ότι τα επιτύμβια επιγράμματα που αναφέρονται στην ανάληψη ενός νεκρού στα αστέρια, αφορούν κυρίως παιδιά ή νέους.⁶⁶ Ο επιτάφιος του Φιλόστοργου μοιράζεται κοινά μοτίβα με το ακόλουθο επιτύμβιο επίγραμμα, όπου και εδώ ο λόγος για την ανάληψη και μεταμόρφωση του θανόντα σε αστέρι αποδίδεται στον πρόωρο θάνατό του.⁶⁷

- Εὐτύχης Εὐτύχεους ἔτι νήπιος οὐρανὸν ἦλθεν
οὐ κακὸν οὐδὲ ἀγαθὸν γνούς, βίος ὅττι φέρει·
[ἔ]ζησεν δὴ ἔτη μῆνας δύο ἡμασι πέντε
ἦττον· ἰδοὺ στήλῃ ταῦτα γραφεῖσα λέγει·
5 [μηκ]έτι κλαῖε, πάτερ γλυκερώτατε, μηδ' ἔτι λυπο[ῦ]
[οῖ]κτρὸν ἐνὶ στέρνοις πένθος ἄλαστον ἔχων·
[οὐ γ]ὰρ ὑποχθόνιος κατὰ γῆς Αἴδης με κέκευθε,
[ἀ]λλὰ Διὸς πάρεδρος αἰτὸς ἥρπασέ με
[πυρ]σῶ ὁμοῦ καὶ δάδι γεγηθότα, ἔνθα σύνεδρος
10 Φωσφόρῳ ἠδὲ καλῶ Ἑσπέρῳ ὄφρα πέλω·
[τοῦν]εκα καλλείψας τάδε δάκρυα θῦε, πάτερ μοι·
[ῦσ]τερα γάρ μ' ἐσορᾷς ἵππῳ ἐφεζόμενον.

*Ο Ευτύχης, γιος του Ευτύχη, ήρθε στον ουρανό ακόμη νήπιο,
χωρίς να γνωρίζει ούτε το κακό ούτε το καλό που φέρνει η ζωή.
Ἐξῆσε δύο χρόνια, δύο μήνες παρά πέντε μέρες.
Ἰδοὺ, τι λέει η επιγραφή σε αυτή τη στήλη:
Μη κλαις πια, γλυκύτατε πατέρα, και μη πικραίνεσαι
έχοντας απαρηγόρητο πένθος μέσα στην καρδιά σου.
Γιατί ο Ἄδης, θεός του Κάτω Κόσμου, δεν με κάλεσε,
αλλά ο αετός του Δία, ο βοηθός του με άρπαξε
και γεμάτος χαρά μαζί με τον πυρσό και τη δάδα,
για να κάθομαι στο εξής δίπλα στον Φώσφορο και τον όμορφο Ἑσπερο.
Γι' αυτό, πατέρα μου, και αφού σκουπίσεις αυτά τα δάκρυα, θυσίασε για μένα,
γιατί στο μέλλον θα με βλέπεις να κάθομαι πάνω στον Ἴππο.*

Οι πρώτοι τέσσερεις στίχοι του επιγράμματος πληροφορούν τον αναγνώστη πως ο ένοικος του τάφου είναι ο πολύ μικρός σε ηλικία Ευτύχης που έζησε σχεδόν δύο έτη και τώρα ανέβηκε στον ουρανό. Στη συνέχεια, τον λόγο παίρνει ο ίδιος ο Ευτύχης με σκοπό να παρηγορήσει τον πατέρα του για τον πρόωρο θάνατό του. Τον προτρέπει να θυσιάσει για εκείνον, γιατί από εδώ και στο εξής ο υιός του ανέβηκε στον ουρανό από τον αετό του Δία και έγινε ο ίδιος αστέρας, σύντροφος ανάμεσα στο Φώσφορο και

⁶⁶ Ο Orth (1994, 156) υποστηρίζει πως άλλοι και πολιτισμοί έχουν παρόμοιες αντιλήψεις κάτι που δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο. Στη γερμανική λαογραφία για παράδειγμα πίστευαν ότι ένα νέο αστέρι εμφανιζόταν πάντα όταν πέθαινε ένα παιδί.

⁶⁷ Ιταλία, Albanum (σημ. Albano Laziale), 3^{ος} αι. μ.Χ. Peek *GV* 861=GG 310. Galieti 1943, 70-75. Guarducci 1969-1970, 167-174. Wypustek 2013, 52-53 και 55-56. Muñoz Martínez 2020. Μετά το επιτύμβιο επίγραμμα στα ελληνικά ακολουθεί η αφιέρωση στα λατινικά: *[E]utyches · Aug(usti) · lib(ertus) · filio | [dul]cissimo fecit*. Οι δύο πλευρικές όψεις της στήλης φέρουν τη λατινική μετάφραση του ελληνικού επιγράμματος. Η αριστερή πλευρά, που τώρα έχει χαθεί, πρέπει να περιείχε τη μετάφραση των τριών πρώτων δίστιχων ενώ η δεξιά πλευρά, που σώζεται εν μέρει, παρουσιάζει ό,τι έχει απομείνει από τη μετάφραση των τριών τελευταίων, πρβλ. Guarducci ό.π., 168.

Έσπερο. Τη γλαφυρή αυτή σκηνή του επιγράμματος συμπληρώνει το ανάγλυφο στην πρόσθια πλευρά της στήλης πάνω από την επιγραφή, το οποίο συνδυάζει τον έμμετρο λόγο και την εικόνα για να αποδώσει συμβολικά την αιώνια μνήμη του νεκρού (δες εικόνα εξώφυλλου). Σε ένα τοξωτό αέτωμα που στηρίζεται σε δύο παραστάδες με κορινθιακά κιονόκρανα σχηματίζεται ένα καμπυλωτό πεδίο συμβολίζοντας τον ουράνιο θόλο. Μέσα σε αυτό ένας νεαρός έφιππος σε καλπασμό προς τα δεξιά απεικονίζει τον δίχρονο Ευτύχη, ο οποίος είναι ντυμένος με χιτώνα και φέρει μια *bullā*⁶⁸ (ένα είδος φυλαχτού) κρεμασμένη από το λαιμό του. Ένα εξάκτινο αστέρι κοσμεί το κεφάλι του, υποδηλώνοντας την ανάβασή του στον κόσμο των άστρων, ενώ στο δεξί του χέρι κρατάει κάτι που μοιάζει με πυρσό.⁶⁹ Αυτή η μετάβαση τονίζεται επίσης στο επίγραμμα με την αναφορά σε συγκεκριμένα αστέρια τον Φώσφορο και τον Έσπερο. Μια ιδιαίτερη λεπτομέρεια του αναγλύφου είναι ο αετός που πετάει πίσω από τον έφιππο Ευτύχη κρατώντας με το ράμφος του τα χαλινάρια του αλόγου, συμβολίζοντας την αρπαγή του για να ανυψωθεί προς τον ουρανό.⁷⁰ Η εικόνα αυτή έχει άμεση σύνδεση με την αναφορά στο επίγραμμα, όπου ο αετός του Δία *άρπαξε* το παιδί και το οδήγησε στους θεούς.

Ο τελευταίος στίχος του επιγράμματος, σε συνδυασμό με το ανάγλυφο, εγείρει έναν ερμηνευτικό προβληματισμό. Η εικόνα του μικρού Ευτύχη να κάθεται πάνω σε άλογο, σε συνδυασμό με τη φράση *ἵππῳ ἐφεζόμενον*, προκαλεί απορία. Ο εικονογραφικός τύπος του ήρωα-ιπέα εμφανίζεται συχνά σε επιτύμβιες και αναθηματικές ανάγλυφες στήλες ιδιαίτερα στις περιοχές της Κάτω Μακεδονίας και Θράκης στους ελληνιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους και έχει συνδεθεί με ηρωικές λατρείες που έχουν τις καταβολές τους στη λατρεία των νεκρών.⁷¹ Με αυτόν τον τρόπο απεικονίζονται όσοι μετά το θάνατό τους εξυψώθηκαν στη σφαίρα των ηρώων και έφθασαν να ταυτίζονται με μυθικά πρόσωπα και θεϊκά πρόσωπα. Στα περισσότερα από αυτά τα ανάγλυφα ο ήρωας-ιπέας παρουσιάζεται έφιππος, φορώντας μακρύ χιτώνα και λεπτή χλαμύδα που κυματίζει πάνω από τους ώμους του, να πλησιάζει προς τα δεξιά έναν βωμό μπροστά σε ένα δένδρο συνήθως μαζί με ένα φίδι τυλιγμένο γύρω από αυτό. Σε εικονογραφικό λοιπόν πλαίσιο παρατηρούμε αρκετές διαφορές μεταξύ αυτού του μοτίβου και του ανάγλυφου του Ευτύχη. Δεδομένου και η ηλικία του παιδιού καθιστά αδύνατο να είναι ικανό να ιππεύει, προτείνω μία εναλλακτική ερμηνεία της λέξης *ἵππῳ*, η οποία ενδεχομένως να παραπέμπει στον αστερισμό του Ίππου. Αν και ο αστερισμός αυτός συχνά ταυτιζόταν με τον Πήγασο, μόνο αργότερα έγινε ευρέως γνωστός με το συγκεκριμένο όνομα.⁷²

⁶⁸ Για τη χρήση των *bullae* ως φυλαχτά για τα παιδιά στην αρχαία Ρώμη και Ετρουρία, βλ. ενδεικτικά Warden 1983, 69-75 και Rawson 2003, 144-145.

⁶⁹ Η αναφορά στον πυρσό έχει θεωρηθεί ως υπαινιγμός για θρησκευτική τελετή που δηλώνει την αστρική αποθέωση, βλ. Boyancé 1952, 286.

⁷⁰ J. και L. Robert 1950, 217=BE 236, θεωρούν ότι πρόκειται για μαστίγιο και όχι χαλινάρι. Ο Cumont (1917, 87, εικ. 39) αναφέρει ένα θραύσμα στήλης από την Ρώμη (σήμερα στην Κοπεγχάγη) που απεικονίζει ένα παιδί να μεταφέρεται ψηλά πάνω στα φτερά ενός αετού και τον προσωποποιημένο αστέρι Φώσφορο να πετάει δίπλα του, οδηγώντας το προς τον ουρανό.

⁷¹ Βλ. ενδεικτικά Χατζηνικολάου, 2021. Martín González και Paschidis, 2020.

⁷² Ο Πήγασος εμφανίζεται στην ελληνική μυθολογία έργο του Ησιόδου (*Theog.* 280 κ.ε.) όπου περιγράφεται ως ένα φερωτό άλογο, με το όνομα Πήγασος, το οποίο πετώντας μακριά από τη γη, την εγκατέλειψε και πήγε στους θεούς ως βοηθός του Δία για να μεταφέρει τον κεραυνό και τις αστραπές του. Το απόσπασμα αυτό αναφέρεται έμμεσα στον καταστερισμό του Πήγασου, συμπληρώνοντας την μεταγενέστερη αφήγηση του Ερατοσθένη τον 3ο αιώνα π.Χ., βλ. McHugh 2016, 82.

Από τον Άρατο έως τον Πτολεμαίο, οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν τον αστερισμό απλώς ως *Ίππος*, αν και ο Άρατος πρόσθεσε τη λέξη *ιέρος*. Ο Ερατοσθένης τον αναφέρει και ως *Πήγασος*, διευκρινίζοντας όμως ότι αυτό ήταν απίθανο γιατί ο αστερισμός δεν είχε φτερά.⁷³ Αν και πράγματι ο Άρατος (*Phaen.* 206 κ.ε.) στην περιγραφή του δεν αναφέρει την ύπαρξη φτερών στον αστερισμό του Ίππου, εν τούτοις τον ταυτίζει με τον Πήγασο. Ο Πτολεμαίος (*Alm.* 1,2.37) αναφερόμενος στον *Ίππου αστερισμός* ξεκάθαρα τον περιγράφει με φτερά, μία πληροφορία που μεταβιβάστηκε στους μεταγενέστερους Έλληνες και Ρωμαίους αστρονόμους. Έτσι, η εικόνα του παιδιού *Ίππω έφεζόμενον* μπορεί να ερμηνευθεί ως αναφορά στον αστερισμό, υποδεικνύοντας πως ο Ευτύχης καλύπτει στον ουρανό, έφιππος στον αστερισμού του ίδιου του Ίππου, δηλαδή στον γνωστό Πήγασο. Έχει ενδιαφέρον ότι η στάση του αλόγου στο ανάγλυφο είναι σχεδόν ίδια με τις μεταγενέστερες απεικονίσεις του αστερισμού που διασώθηκαν στην μεσαιωνική χειρόγραφη παράδοση του έργου του Ερατοσθένη, γεγονός που προσθέτει περισσότερες πιθανότητες το άλογο στο ανάγλυφο αλλά και η αναφορά στο επίγραμμα να παραπέμπουν στον αστερισμό του Ίππου.⁷⁴

Η νοηματική και η συναισθηματική σύνδεση που δημιουργείται ανάμεσα στο επίγραμμα και την εικονογραφία είναι ισχυρή. Ο πατέρας που θρηνεί για τον χαμό του παιδιού του παρηγορείται με την ιδέα ότι το παιδί του δεν κατέληξε στον Άδη, αλλά αναλήφθηκε στον ουρανό από τον αετό του Δία. Η παρουσία του μικρού ιππέα πάνω στο άλογο αποτυπώνει και για τον θεατή την υπόσχεση του επιγράμματος, ότι δηλαδή ο Ευτύχης πλέον *κατοικεί στον ουρανό* και ότι ο πατέρας του θα τον βλέπει να ιππεύει πάνω στον αστερισμό του Ίππου. Με αυτόν τον τρόπο, το ανάγλυφο και το επίγραμμα δημιουργούν μια ισχυρή αφηγηματική ενότητα και προσφέρουν μέσα από την εικόνα και τον λόγο τη συγκινητική στιγμή της πρόωρης αναχώρησης του Ευτύχη από τη γη προς τον ουρανό, υπογραμμίζοντας τόσο τη θεϊκή παρέμβαση όσο και την επιθυμία του πατέρα για παρηγοριά.

Όπως και για την περίπτωση του νεαρού Φιλόστοργου και αυτό το επίγραμμα μοιράζεται κοινά μοτίβα που αφορούν στον καταστερισμό του νεκρού λόγω πρόωρου θανάτου και στην ανακούφιση που το γεγονός αυτό δίνει στο συγγενικό του περιβάλλον, εφόσον ο θανών συνεχίζει να ζει αενάως στον ουρανό ως αστέρι. Επιπλέον, στο επιτύμβιο μνημείο του Ευτύχη γίνονται έμμεσοι συσχετισμοί με τον μύθο της αρπαγής του Γανυμήδη από τον Δία. Σε γενικές γραμμές, οι λόγοι για τους οποίους έμμεσες αναφορές στο μύθο της αρπαγής του Γανυμήδη φαίνεται να έχουν δημοτικότητα σε επιτύμβια επιγράμματα της εποχής αυτής, αλλά και σε ταφικές γλυπτές αναπαραστάσεις παραμένουν ασαφείς.⁷⁵ Οι γνώμες των ερευνητών διχάζονται καθώς δεν εντοπίζονται σαφείς εσχατολογικές ή θρησκευτικές συνδέσεις του συγκεκριμένου μύθου με την μεταθανάτια ζωή. Σύμφωνα με τον Cumont η μεταμόρφωση του Γανυμήδη σε άστρο συνδέεται με θρησκευτικές ερμηνείες του

⁷³ Eratosth. *Cat.* 18.5: *ἄλλοι δὲ τὸν Πήγασον εἶναι φασὶ τὸν εἰς τὰ ἄστρα ἀναπτάντα ὕστερον τῆς Βελλεροφόντου πτώσεως· διὰ δὲ τὸ μὴ ἔχειν πτέρυγας ἀπίθανον δοκεῖ πσι ποιεῖν τὸν λόγον.* Η μορφή θεωρείτο ατελής, με πιθανή εξήγηση ότι έπρεπε να αποδοθεί κάτω από τον αστερισμό του Κριού και έτσι χαρακτηριζόταν ως *ἡμιτελής* ή *ἡμίτομος*, δηλ. κομμένος στη μέση. Ο Νόννος (*Dionys.* 37.265 κ.ε.) από την πλευρά του, τον αναφέρει ως *Ἡμικτελής Λίβυς ἵππος*, βλ. Allen 1963, 323.

⁷⁴ Βλ. υποσημ. 123 της παρούσης εργασίας.

⁷⁵ Wypustek 2013, 134 κ.ε., υποσημ. 39

μύθου, ιδίως με την ιδέα της αστρικής αθανασίας.⁷⁶ Παρά αυτές τις συσχετίσεις υπάρχουν πολύ λίγες ή λιγότερο σαφείς αναφορές τόσο στη λογοτεχνία όσο και στα ταφικά συμφραζόμενα (επιγράμματα και τέχνη) για τον ακριβή ρόλο του Γανυμήδη μέσα σε ένα εσχατολογικό πλαίσιο ερμηνείας. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε ορισμένους ερευνητές να αμφισβητήσουν την εσχατολογική διάσταση του μύθου, υποστηρίζοντας ότι οι αναφορές σε σκηνές αρπαγής μπορεί να λειτουργούν απλώς ως ένας συμβολισμός για τον πρόωρο θάνατο χωρίς αναφορές σε μία μεταθανάτια ζωή.⁷⁷

Δίνοντας έτσι έμφαση σε μία περισσότερο σύνθετη κατανόηση στο μύθο του Γανυμήδη, μπορούμε να προσεγγίσουμε τις εσχατολογικές αναφορές στο ταφικό μνημείο του Ευτύχη μέσα από μία κριτική προσέγγιση. Η άμεση και έμμεση αναφορά στο μύθο της αρπαγής μέσα από το επίγραμμα και ανάγλυφο του αετού που κρατά τα χαλινάρια του αλόγου τονίζουν την μνημειακή διάσταση της ταφικής τέχνης, και συγκεκριμένα χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν το βίαιο και πρόωρο χαμό ενός νεαρού ατόμου. Στην περίπτωση του σχεδόν δύο ετών Ευτύχη η ελπίδα στην μεταθανάτια ζωή χρωματίζεται περισσότερο με την αναφορά στον καταστερισμό του, πέρα από τη θεώρηση των λεκτικών και εικονογραφικών αναφορών στο μύθο του Γανυμήδη ως αυστηρά εσχατολογικές.

Ο καταστερισμός του νεαρού αγοριού υποδηλώνεται επίσης μέσω του άστρου που απεικονίζεται πάνω από το κεφάλι του στο ανάγλυφο, καθώς και από την αναφορά στο επίγραμμα στα άστρα *Φώσφορος* (πρωινό άστρο) και *Έσπερος* (βραδινό άστρο) που παραπέμπουν στο μύθο των Διόσκουρων. Αυτά τα θεϊκά δίδυμα παιδιά του Δία που συμβόλιζαν την ανατολή και τη δύση του ήλιου απεικονίζονταν συχνά ως νεαροί έφιπποι άνδρες σε ταφικά μνημεία στη Ρώμη, αναλαμβάνοντας τον προστατευτικό ρόλο να οδηγήσουν συμβολικά τις ψυχές των νεκρών στον άλλο κόσμο.⁷⁸ Έτσι το αστέρι πάνω από το κεφάλι του Ευτύχη υποδηλώνει ότι και ο ίδιος μεταμορφώθηκε σε ένα αστέρι και πιθανόν σε έναν Διόσκουρο.⁷⁹

Στην αρχαιότητα ο Φώσφορος (ή Εωσφόρος) και ο Έσπερος αποτελούσαν αντίστοιχα τις προσωποποιήσεις του πρωινού και του βραδινού άστρου για να περιγράψουν τη διαφορετική περίοδο που εμφανίζεται ο πλανήτης Αφροδίτη στον ουρανό. Όντας το τρίτο λαμπρότερο πλανητικό σώμα μετά τον Ήλιο και τη Σελήνη, η Αφροδίτη ταυτιζόταν με τον Εωσφόρο ως εκείνο το φωτεινό άστρο που εμφανίζεται στον ουρανό λίγο πριν ξημερώσει και φέρνει την αυγή, ενώ ο Έσπερος αντιπροσώπευε το άστρο του δειλινού, δηλαδή την ώρα που η Αφροδίτη ανέτειλε κατά το σούρουπο. Έχοντας παρατηρηθεί αυτές οι διαφορετικές στιγμές της εμφάνισης του πλανήτη στον ουρανό, ο Εωσφόρος και ο Έσπερος θεωρήθηκαν ως ένα αστέρι και αποτέλεσαν το λεγόμενο άστρο της Αφροδίτης που πλέον συμβόλιζε την εναλλαγή από το φως στο

⁷⁶ Η ανάβαση του Γανυμήδη στους ουρανούς ανάμεσα στα αστέρια ακολούθησε το πρότυπο της πυθαγόρειας προσέγγισης ότι η ψυχή μετά τον θάνατο ανυψώνεται στον αιθέρα, πρβλ. Cumont 1942, 97-99. Η αρπαγή του Γανυμήδη επίσης παρουσιάζεται ως αλληγορία της ανάβασης της ψυχής στους ουρανούς, θυμίζοντας την αποθέωση των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, κατά την οποία ένας αετός μετέφερε τις θεοποιημένες ψυχές τους στον ουρανό.

⁷⁷ Wypustek 2013, 141, υποσημ. 60.

⁷⁸ Guarducci 1969-1970, 240-242

⁷⁹ Ο Seston (1949, 318, υποσημ. 3) θεώρησε πως το αστέρι που απεικονίζεται στο κεφάλι του παιδιού ήταν αυτό των Διόσκουρων. Το στοιχείο αυτό όντως επιβεβαιώνεται με την απαγωγή του Ευτύχη για να γίνει *σύνεδρος* | *Φωσφόρω* ἢ δὲ *καλῶ* *Έσπερω*.

σκοτάδι και αντίστροφα. Στην πορεία του χρόνου, αυτό συνδυάστηκε με τον μύθο των Διόσκουρων οι οποίοι με την σειρά τους ταυτίστηκαν στο νυχτερινό ουρανό με τον αστερισμό των Διδύμων. Έτσι λοιπόν το επίγραμμα μαζί με το ανάγλυφο παρουσιάζουν ένα ιδιαίτερο συμβολισμό μέσα από εικόνες που παραπέμπουν στην αέναη κυκλικότητα του χρόνου μέσα από τη γέννηση και το τέλος.

Ο μικρός Ευτύχης βιώνει την αστρική αθανασία σαν ένα άστρο που ανατέλλει από τη γη στον ουρανό, ετοιμάζεται να γίνει σύντροφος των Διόσκουρων και παίρνει θέση ανάμεσά τους. Ο συμβολισμός της εναλλαγής της μέρας με τη νύχτα που φέρουν ο Εωσφόρος και ο Έσπερος ως τα αστέρια το οποίο το ένα εμφανίζεται στην ανατολή και το άλλο στη δύση, και ο συμβολισμός της εναλλαγής της ζωής με το θάνατο που εκφράζει ο μύθος των Διόσκουρων (ο θνητός Κάστωρ και ο αθάνατος Πολυδεύκης) αποτελούν μία ιδανική επιλογή για να προσφέρουν παρηγοριά στον πρόωρο χαμό του μικρού παιδιού. Για τον πατέρα του Ευτύχη, που πιθανόν επιμελήθηκε την κατασκευή του επιτύμβιου μνημείου για τον γιο του, η μεταμόρφωσή του σε αστέρι ανάμεσα στον Εωσφόρο και τον Έσπερο θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει την ελπίδα ότι ο θάνατος δεν είναι το τέλος, αλλά μία μετάβαση σε έναν αέναο κύκλο εναλλαγής. Ο μικρός Ευτύχης ως αστέρι πια στον ουρανό εκφράζει μία συνεχή παρουσία για την οικογένειά του, ένα φως που ανατέλλει και δύει σταθερά, και δε χάνεται ποτέ πραγματικά.

Η επιλογή της μεταμόρφωσης του νεκρού σε πρωϊνό ή βραδινό αστέρι εμφανίζεται επίσης σε ένα σύντομο επιτύμβιο επίγραμμα από τη Ρώμη, στο οποίο δηλώνεται πως η Κρησκεντεΐνα θα λάμψει ως βραδινό αστέρι για τους νεκρούς αυτή τη φορά κάτω από τη γη μετά τον θάνατό της.⁸⁰

σώφρονα Κρησκεντεΐναν ἔχων τάφος ἐνθάδε κεύθω,
τὴν πάσης ἀρετῆς κῦδος ἐνεγκαμένην,
ἥτις ἐνὶ ζωοῖσιν ὅκως ἀνέτελλεν ἑῷος,
νῦν δὲ δ' ὑπὸ γῆν ἔσπερος ἐν φθιμένοις.

*Έχοντας τον τάφο κρυμμένο της συνετής Κρησκεντεΐνας,
αυτή που έφερε τη δόξα κάθε αρετής,
η οποία ανάμεσα στους ζωντανούς ανέτειλε σαν τον αυγερινό·
τώρα όμως δύει σαν το βραδινό αστέρι
ανάμεσα στους νεκρούς, κάτω από τη γη.*

Το επίγραμμα κινείται σε δύο άξονες: στο διάστημα που η συνετή Κρησκεντεΐνα με τον ακέραιο και ηθικό χαρακτήρα ενέπνεε το σεβασμό στους γύρω της κατά τη διάρκεια της ζωής της, και στη ζωή της μετά τον θάνατο. Η αναφορά στο πρωϊνό αστέρι χρησιμοποιείται με ποιητικό τρόπο για να συμβολίσει την παρουσία της ανάμεσα στους ζωντανούς, υποδηλώνοντας την ευεργετική επιρροή που είχε στους οικείους της με τον ίδιο τρόπο που η εικόνα του πρωϊνού άστρου προμήνυε τον ερχομό μίας νέας μέρας. Μεταβαίνοντας όμως στον κόσμο των νεκρών, η λάμψη της Κρησκεντεΐνας δε χάνεται, αλλά θα λάμψει ανάμεσα στους νεκρούς ως το άστρο του δειλινού, το άστρο του Έσπερου το οποίο προαναγγέλλει τον ερχομό της νύχτας. Σε αυτή την περίπτωση η συμβολική γλώσσα των άστρων χρησιμοποιείται για να περιγράψει τόσο την μετάβαση από τη ζωή στο θάνατο, αλλά και τη σύνδεση ανάμεσα

⁸⁰ Ρώμη, 2^{ος}-3^{ος} αιώνας μ.Χ. (;). *IG* XIV 1792. Kaibel *EG* 568. Peek *GV* 585=*GG* 295. *IGUR* III 1256.

σε αυτές τις δύο καταστάσεις, η οποία αποτυπώνεται με την αέναη και κυκλική κίνηση διαδοχής ανάμεσα στην ανατολή (*ἀνέτελλεν ἑῷος*) και τη δύση (*δύνει ἔσπερος*). Ο τάφος της μπορεί να την κρατάει κρυφή από τους ζωντανούς (*ἐνθάδε κεύθω*), αλλά εκείνη θα συνεχίσει απρόσκοπτα την παρουσία της ως το άστρο του δειλινού στον κόσμο των νεκρών.

Μέσα στο ίδιο μοτίβο που ο νεκρός αν και θαμμένος στη γη, αποκτά μία θέση ανάμεσα στα αστέρια και συγκεκριμένα στον αστερισμό των Διδύμων κινείται και το παρακάτω επιτύμβιο επίγραμμα για τον Παράμονα:⁸¹

Παράμονος Εὐόδου Πειρεὺς ἔφηβος Ἀθηναῖος
πλειστάκις εὐφρανθεὶς ὀλίγοις | ἔτεσιν μετὰ πολλῶν,
ᾧδε κάτω κεῖμαι βαθεῖ βεβλημένος ὕπνῳ
συν Κάστορι καὶ Πολυδεύκῃ ἄστρων χῶρον ἔχων,
Θησεὺς εἰμι νέος.

Ο Παράμονος, γιος του Ευόδου, από τον Πειραιά, έφηβος από την Αθήνα, που πολλές φορές χάρηκε με πολλούς αν και είχε σύντομη ζωή, τώρα βρίσκομα εδώ κάτω, βυθισμένος σε βαθύ ύπνο μαζί με τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη, έχοντας θέση ανάμεσα στα άστρα. Είμαι ένας νέος Θησέας.

Το παραπάνω επίγραμμα βρίσκεται στην επίστεψη μίας αετωματικής στήλης σε μορφή ναῖσκου, η οποία φέρει τρεις ανάγλυφες μορφές που απεικονίζουν τον νεκρό πλαισιωμένο από τους γονείς του. Στο μέσο της στήλης κάτω από το αέτωμα απεικονίζεται ως άγαλμα πάνω σε βάθρο ο σχεδόν γυμνός έφηβος Παράμονος έχοντας στα δεξιά τον πατέρα του και στα αριστερά τη μητέρα του η οποία ακουμπά το δεξί της χέρι πάνω στους ώμους του γιού της. Το επίγραμμα ξεκινά δίνοντας μία σειρά από προσωπικές πληροφορίες που αφορούν στην ταυτότητα, την πόλη και την καταγωγή του νεκρού, ο οποίος αν και *έφηβος* απόλαυσε πολλές στιγμές χαράς και συντροφικότητας. Εκτός από αυτή την έμμεση παρηγορητική δήλωση, ότι δηλαδή η ποιότητα της ζωής του ήταν τόσο αξιόλογη που ξεπερνά σε σημασία τη σύντομη διάρκειά της, ο νεκρός κερδίζει όχι μόνο το γαλήνιο ύπνο του θανάτου (*βαθεῖ βεβλημένος ὕπνῳ*), αλλά και μία θέση ανάμεσα στον αστερισμό του Κάστορα και του Πολυδεύκη, δηλαδή των Διδύμων. Στην κατακλείδα του επιγράμματος δηλώνεται πως ο Παράμονος είναι πλέον ο *νέος Θησέας*, εξυψώνοντας τον νεκρό σε μία ηρωική διάσταση και ταυτίζοντάς τον με τον δημοφιλή ήρωα της Αθήνας. Η πρόσληψη του Θησέα ως το ιδανικό πρότυπο της αθηναϊκής εφηβείας και μελλοντικού Αθηναίου πολίτη ήταν ισχυρή ήδη από την κλασική περίοδο και παρέμεινε ζωντανή και στην Ρωμαϊκή περίοδο από όπου προέρχεται και η επιτύμβια στήλη του Παράμονα.⁸²

Η σύνδεση του έφηβου Παράμονα με τους Διόσκουρους θεμελιώνεται στην ιδέα της δυαδικότητας και της μετάβασης από τον κόσμο των θνητών στον ουράνιο κόσμο, για να δηλωθεί η σχέση της ζωής και του θανάτου μέσα από τη σχέση της γης

⁸¹ Μαραθώνας, περ. 200 μ.Χ. Πετράκος 1995, 182-184, εικ. 108 (SEG 46.286). von Moock 1998, 69, n. 495. Gray 2002, 150-153.

⁸² Walker, 1995, 94-112.

και του ουρανού. Στο επίγραμμα ο νεκρός παρουσιάζεται σε μία ανάλογη κατάσταση με αυτή που περιγράφει η μυθολογία για τα δύο αδέρφια τον θνητό Κάστορα και τον αθάνατο Πολυδεύκη. Ο Δίας αναγνωρίζοντας την αξιοθαύμαστη αδελφική τους σχέση, μετά τον θάνατο του πρώτου, τους μεταμόρφωσε στον αστερισμό των Διδύμων και τους επέτρεψε να μοιράζονται εναλλάξ την αθανασία και τον θάνατο, περνώντας χρόνο ανάμεσα στα άστρα και στον Άδη. Μία παράλληλη εικόνα με την έννοια που αντιπροσωπεύουν οι Διόσκουροι παρουσιάζεται και στο επίγραμμα για τον Παράμονα, όπου το ένα μέρος του κοιμάται βαθιά στη γη, ενώ το άλλο μέρος του ανυψώνεται στον ουρανό στα άστρα μαζί με τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη. Η διττή φύση του θανάτου μέσα από την αστρική εικονογραφία και η αναφορά στον Παράμονα ως *νέο Θησέα* λειτουργεί συμπληρωματικά ενισχύοντας την ηρωική διάστασή του και την έννοια της διπλής φύσεως των Διόσκουρων που εκφράζεται στο δίπολο γη και ουρανός. Η υστεροφημία για τον Παράμονα ως στόχος του επιτύμβιου επιγράμματος μοιράζεται ανάμεσα στον θνητό-ηρωικό του ρόλο μέσα από την ταύτισή του με τον Θησέα και ανάμεσα στην μεταθανάτια εξύψωση-αθανασία μέσα από την σύνδεσή του με τους Διόσκουρους.

Ο αποθανών ανέρχεται ή μεταμορφώνεται σε ένα αστέρι ή καταλήγει σε κάποιο συγκεκριμένο αστερισμό, όπου από εδώ και στο εξής θα συνεχίσει να ζει σε ευδαιμονία. Το παρακάτω επίγραμμα από την Μίλητο μιλάει για τον Έρμαιο, ο οποίος λάμπει ως αστέρι στον ουρανό χωρίς να έχει πει το νερό της λήθης.⁸³

οὐ Λήθης, Ἑρμαῖε, ποτὸν πίεις,
οὐδέ σ' ἔκρυπτε [Τάρταρα καὶ]
στυγνῆς δῶμα τ[ὸ Περσεφόν]ης,
ἀλλὰ σ' ἔχων ἐς Ὀλυμπον ἀν[ήγαγεν]
5 εὖσφυρος Ἑρμῆς, ἐκ χαλεπ[οῦ]
μερόπων ῥυσάμενος βίотου·
αἰθέρα δ' ὀκταέτης κατιδὼν ἄστροις
ἄμα λάμπεις παρ κέρας ὠλενίης
Αἰγὸς ἀνερχόμενος παισὶ τε
10 νῦν ἐπαρωγὸς ἐνὶ σθεναραῖσι παλαίσ-
τραις φαίνῃ, σοὶ μακάρων τοῦτο
χαριζομένων.

*Δεν ήπιες, Έρμαιε, το ποτό της Λήθης, ούτε σε κάλυψε ο Κάτω Κόσμος
και το σπίτι της σκοτεινής Περσεφόνης.
Αντίθετα, ο Ερμής που έχει όμορφους αστραγάλους
αφού σε πήρε, σε ανέβασε στον Όλυμπο και σε λύτρωσε
από την επίπονη ζωή των θνητών. Σε ηλικία οκτώ ετών
αφού είδες τον αιθέρα, ανερχόμενος μαζί με τα άστρα
δίπλα στο κέρασ της Ωλενίας Αίγας,
τώρα, λάμπεις υποστηρίζοντας τα δυνατά αγόρια στις παλαίστρες
Αφού οι θεοί σου χάρισαν αυτήν την ιδιότητα
με αυτόν τον τρόπο σε ευνοούν οι μακάριοι (θεοί).*

⁸³ Μίλητος, 1^{ος}-2^{ος} αιώνας μ.Χ. Milet VI,2 755. Peek GV 1829=GG 343. SGO I 01/20/29.

Η θέση στον ουρανό, από την οποία ο οκτάχρονος Έρμαιοις από εδώ και στο εξής θα λάμπει στον ουρανό της Μιλήτου, ορίζεται με μεγάλη ακρίβεια τόσο για την οικογένειά του, όσο και για τους συντρόφους και συναθλητές του στην παλαίστρα. Ως αστέρι, όμως, ο Έρμαιοις είναι επιφορτισμένος να παρουσιάζεται όχι μόνο τις νύχτες στον ουρανό, αλλά να λειτουργεί ως *φύλακας άγγελος* θα λέγαμε και προστάτης των πρώην συναθλητών του στην παλαίστρα με τον τρόπο που ο Ηρακλής ή ο Ερμής αναγνωρίζονται ως προστάτες των γυμνασίων.⁸⁴ Με αναφορές στην ορφική παράδοση, όπου ο νεκρός δεν πίνει το νερό της Λήθης και αποφεύγει τα *παλάτια της Περσεφόνης*, ο Ερμής σε ρόλο ψυχοπομπού τον οδηγεί στην τελευταία του κατοικία, στην κατοικία των θεών στον Όλυμπο.⁸⁵ Πριν προχωρήσουμε σε περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την ουράνια χωροταξία της νέας κατοικίας για τον θανόντα, ας σταθούμε λίγο στο γεγονός πως το επίγραμμα απηχεί το λεξιλόγιο και τις ιδέες των ορφικών κειμένων, όπως το νερό της πηγής της Λήθης και τη χθόνια κατοικία-παλάτι της Περσεφόνης. Επίσης, αναφέρεται με χαρακτηριστικό τρόπο και στην ιδέα της ευδαιμονίας για την απελευθέρωση από τα δεσμά της θνητής ζωής και τη χαρά πλέον να ζει κάποιος ανάμεσα στους ευλογημένους θεούς.

Οι αναφορές αυτές προκαλούν προβληματισμό σχετικά με το ερώτημα ενδεχόμενης ορφικής επιρροής.⁸⁶ Στην αρχαία ελληνική εσχατολογία υπάρχει η δημοφιλής ιδέα πως για να ξεχάσει ο νεκρός την προηγούμενη ζωή του και να εισέλθει στον Άδη είναι υποχρεωτικό να πει νερό από τον ποταμό της Λήθης ή να διαβεί την λεγόμενη πεδιάδα της Λήθης. Τα κείμενα των ορφικών ελασμάτων διαφοροποιούνται από αυτή την αντίληψη, δηλώνοντας πως υπάρχουν δύο πηγές (OF 474-477): η μία (που δεν ονομάζεται) από την οποία ο νεκρός απαγορεύεται να πει (δηλ. η πηγή της Λήθης) και η δεύτερη, αυτή της Μνημοσύνης που ο μνημένος πρέπει να επιλέξει. Υπάρχουν και όμως άλλες περιπτώσεις επιτύμβιων επιγραμμάτων που αναφέρονται στο νερό της Λήθης και στη δήλωση άρνησης πόσης του από τον θανόντα ως προϋπόθεση για να εξασφαλιστεί το ασφαλές πέρασμα στον κόσμο των νεκρών. Το επίγραμμα του Έρμαιου, πράγματι από τον πρώτο στίχο μοιράζεται αυτή τη σημαντική ορφική αντίληψη, η οποία φυσικά αποτελεί και το εισιτήριο για το ταξίδι στον Όλυμπο, καθώς διατηρείται με αυτόν τον τρόπο η συνείδηση και η προσωπική ταυτότητα του νεκρού παρόλο το φυσικό θάνατο. Παρόλ' αυτά, ο κόσμος των ευλογημένων για τον Έρμαιο δεν βρίσκεται κάτω από τη γη, όπως για τους ορφικούς, αλλά στον Όλυμπο, ο οποίος μάλιστα ταυτίζεται με τους ουρανούς. Το συγκεκριμένο λοιπόν επιτύμβιο επίγραμμα μαζί με άλλο ένα από την Μίλητο, ένα από την Κνίδα και ένα από την

⁸⁴ Wypustek 2015, 60. Πρβλ. Ziebarth (1910, 112-114) για αναφορές και σε άλλα επιτύμβια επιγράμματα με αναφορές σε νεαρά αγόρια που περνούσαν χρόνο στην παλαίστρα. Θεωρεί πως η συγκεκριμένη στήλη πιθανόν να βρισκόταν στην παλαίστρα της Μιλήτου.

⁸⁵ Για τον Όλυμπο ως κατοικία των θεών, βλ. ενδεικτικά Hom. *Il.* 2.412 και 14.246-250. Αναφορά στον αιθέρα ως το ανώτερο στρώμα της ουράνιας σφαίρας που περιβάλλει τη γη όπου κατοικούν επίσης τα ουράνια σώματα και τα άστρα, βλ. Pl. *Phaed.* 109b. Για την ταύτιση μεταξύ Ολύμπου και ουράνιας σφαίρας, πρβλ. LeBris 2001, 115. Schironi 2001.

⁸⁶ O Cumont (1942, 282-283) μάλιστα, θεωρεί πως το συγκεκριμένο επιτύμβιο επίγραμμα συνδέεται με την πυθαγόρεια φιλοσοφία σύμφωνα με την οποία κάθε ψυχή μεταμορφώνεται σε αστέρι και εγκαταλείπει τη γη όταν το σώμα πεθαίνει. Αντίθετα ο Seston (1949, 322) υποστηρίζει πως για την περίπτωση αυτή η αναφορά στην αστρική αθανασία προσεγγίζεται όχι μέσα στο πλαίσιο της πυθαγόρειας φιλοσοφίας, αφού ο Άδης στο επίγραμμα τοποθετείται στη γη και όχι στα κατώτερα στρώματα του ουρανού. Wypustek 2013, 134 κ.ε. υποσημ. 39

Αλεξάνδρεια παρουσιάζουν παρόμοιες αναφορές στην πηγή της Λήθης και εμφατικές δηλώσεις πως ο νεκρός δεν ήπια ποτέ νερό από εκεί.⁸⁷ Σύμφωνα όμως με την Jiménez San Cristóbal, πέρα από αυτό δεν υπάρχουν άμεσες και ισχυρές ενδείξεις που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν την ύπαρξη ορφικής λατρείας. Καταλήγει πως το ίδιο μοτίβο το οποίο μοιράζονται τα συγκεκριμένα επιγράμματα από διαφορετικές περιοχές σε μία χρονική περίοδο από τον 1^ο π.Χ. αιώνα έως τον 2^ο μ.Χ. αιώνα υποδηλώνει πως η συγκεκριμένη ιδέα πιθανόν να είχε εξαπλωθεί εκτός των κλειστών μυστηριακών ορφικών κύκλων και είχε επηρεάσει ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας ως μέρος μίας εκτενούς πολιτιστικής διάδοσης αυτών των ιδεών.⁸⁸

Ο οκτάχρονος Έρμαιος ανέρχεται στον ουρανό και συγκεκριμένα λάμπει ανάμεσα στα αστέρια δίπλα στον αστερισμό της Αιγός (*πὰρ κέρας ὠλενίης Αἰγός*). Αυτός ο στίχος είναι εμφανώς επηρεασμένος από το αστρονομικό και μετεωρολογικό ποίημα του Αράτου (350-240 π.Χ.), *Φαινόμενα καὶ Διοσημεΐα*, το οποίο συνδυάζει την περιγραφή των αστερισμών και των ουράνιων φαινομένων με πρακτικές οδηγίες για την πρόβλεψη καιρού.⁸⁹ Ο Άρατος περιγράφει τον τρόπο που ο Δίας ανέβασε στον ουρανό και έκανε αστέρι την αίγα Αμάλθεια ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την περίοδο που ήταν η τροφός του, όσο εκείνος μεγάλωνε κρυφά από τον πατέρα του Κρόνο στα βουνά της Κρήτης. Η Αμάλθεια, λοιπόν, μεταμορφώθηκε στο λεγόμενο αστερισμό της Αιγός (λατ. *Capella*, ο φωτεινότερος αστέρας στον αστερισμό του Ηνίοχου) ενώ το κέρατό της συμβόλιζε την τροφή και την αφθονία. Ο λόγος λοιπόν που επιλέγεται αυτή η θέση στον ουρανό για το νεαρό αγόρι είναι ανάμεσα στα άλλα προνομιά, αφού θα συνεχίσει να ζει εκεί συμβολικά, απολαμβάνοντας και εκείνο όσα χάρισε σε αφθονία το κέρας της Αμάλθειας το οποίο ανέθρεψε τον Δία. Με αυτήν την επιλογή θα λέγαμε πως για το νεαρό παιδί τα Ηλύσια Πεδία αποτελούν ο ουρανός και ένας συγκεκριμένος αστερισμός, που για τους οικείους του είχε συνδεθεί νοηματικά με την αφθονία, τον πλούτο και την ευημερία. Η επιλογή του καταστερισμού σε αυτή την περίπτωση λειτουργεί όχι μόνο παρηγορητικά για τον πρόωρο θάνατο του Έρμαιου, που πλέον θα λάμπει σταθερά στον ουρανό, αλλά αποτελεί και μία έμμεση δήλωση πως δε θα του λείψει τίποτα στη μεταθανάτια ζωή.

Ένα δεύτερο επιτύμβιο επίγραμμα επίσης από την Μίλητο αναφέρεται σε έναν πολύ συγκεκριμένο αστερισμό που καταλήγει ο εκλιπών Γοργίας με αναφορές και εδώ σε αστρονομικά στοιχεία, που πιθανόν αντλήθηκαν από το έργο του Αράτου. Οι τέσσερις πρώτοι στίχοι αναφέρουν⁹⁰:

⁸⁷ Chaniotis 2000, 181 υποσημ. 43.

⁸⁸ Jiménez San Cristóbal 2011, 166-167 και 169. Πρβλ. Seston 322

⁸⁹ Πρβλ., *Αἰὶς ἱερή, τὴν μὲν τε λόγος Διὶ μαζὸν ἐπισχεῖν* | *Ὠλενίην δέ μιν Αἶγα Διὸς καλέουσ' ὑποφῆται*. | *Ἀλλ' ἡ μὲν πολλή τε καὶ ἀγλαή*, Arat. *Phaen.* σσ. 164- 166. Το έργο του Αράτου χωρίζεται σε δύο μέρη όπου το πρώτο και μεγαλύτερο τμήμα αυτού του έργου βασίζεται στο μη σωζόμενο έργο του Ευδόξου από την Κνίδο, και το οποίο περιέχει μια αναλυτική περιγραφή της σύνθεσης και των σχετικών θέσεων των αστερισμών. Το δεύτερο μέρος του ποιήματος ασχολείται με τα σημάδια του καιρού. Παρά το γεγονός ότι έχει ξεχωριστό τίτλο και προέρχεται από διαφορετική πηγή, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του ποιήματος.

⁹⁰ Μίλητος, 1^{ος}-2^{ος} αιώνες μ.Χ. Milet VI,2 753. *CIG* 2892. Kaibel *EG* 223. Peek *GV* 1485=*GG* 334. *SGO* 1 01/20/26 (πολυάριθμες προτεινόμενες διορθώσεις). Ο Haussoullier (1909, 6-8) χρονολόγησε αυτή την επιγραφή και την προηγούμενη του Έρμαιου στον 1^ο αιώνα μ.Χ., ενώ ο Merkelbach (*SGO*) τις τοποθετεί νωρίτερα.

εὐδιον εἰς μακάρων ἀνύσαντά σε τὰν ἀόρατον, |
 Γοργία εὐγήρως, ἄτρα<πι>τὸ<v> βιότου
 ὄλβου τηλεθάοντος ἐκοίμισεν ὕπνος ὁ λήθης, |
 κᾶντα <π>ρὸς ἑπταπόρου σταῖσέ <σ>ε <Πλη>ϊά[δος]. [...]

*Γοργία, εσύ που γέρασες όμορφα,
 και ολοκληρώσες την αόρατη πορεία της ζωής σου
 προς τους τόπους των μακάρων με ευημερία,
 ο ύπνος της Λήθης σε έφερε να αναπαυθείς σε άφθονα πλούτη
 και σε τοποθέτησε απέναντι από τις επταπλές Πλειάδες [...]*

Το επιτύμβιο επίγραμμα για τον Γοργία ξεκινά περιγράφοντας την ειρηνική μετάβασή του στον κόσμο των μακάρων, αφού το τέλος του ήρθε σε προχωρημένη ηλικία, υποδηλώνοντας έναν ευτυχισμένο και ολοκληρωμένο βίο. Με ποιητικό ύφος, παρουσιάζεται ο ύπνος της λήθης⁹¹ — συνώνυμο του θανάτου — ως ο δρόμος που οδήγησε την ψυχή του στον ουρανό, τοποθετώντας τον απέναντι από τον αστερισμό των Πλειάδων. Η συνέχεια του επιγράμματος υπονοεί πως ο καταστερισμός αυτός αποτελεί επιβράβευση για τις μεγάλες αρετές και τις υπηρεσίες που ο Γοργίας προσέφερε στη Μίλητο. Χωρίς περισσότερες λεπτομέρειες το υπόλοιπο του επιγράμματος που δεν συμπεριλαμβάνεται εδώ έχει διαφορετική θεματολογία, περιγράφοντας τη γήινη ζωή του εκλιπόντος και τις δραστηριότητές του, για τις οποίες έλαβε τιμές από τους συμπολίτες του.⁹²

Όπως και στην περίπτωση του Έρμαιου, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το επίγραμμα προσδιορίζει με ακρίβεια τη θέση του αστερισμού στον ουρανό, χρησιμοποιώντας τον όρο *ἐπτάπορος* (*επτά αστέρια*). Ο όρος αυτός συνδέεται επίσης με το έργο του Άρατου, ενώ εμφανίζεται και σε άλλους συγγραφείς της αρχαιότητας για να περιγράψει τον αστερισμό των Πλειάδων.⁹³ Οι Πλειάδες, μαζί με τις Υάδες και τις δύο Άρκτους, αναφέρονται συχνά στην αρχαία λογοτεχνία και συνδέονται άμεσα με τον πολιτισμό των Ελλήνων και των Ρωμαίων. Για τον αρχαίο κόσμο, και ειδικότερα για τον Ερατοσθένη, οι Πλειάδες θεωρούνταν ξεχωριστό αστρικό σύμπλεγμα στον ουρανό, ενώ σήμερα ανήκουν στον αστερισμό του Ταύρου.⁹⁴ Η επιλογή ενός συγκεκριμένου και ορατού αστερισμού ως τόπος κατοικίας του Γοργία έχει πολλαπλούς συμβολισμούς. Εκτός από τον παρηγορητικό του ρόλο για τους συγγενείς του και τον ελπιδοφόρο χαρακτήρα για τον ίδιο τον θανόντα, η σύνδεση του Γοργία με τις Πλειάδες υπογραμμίζει τον σημαντικό ρόλο που θα συνεχίσει να διαδραματίζει για την πόλη του, αν και από ψηλά. Η επιλογή αυτού του αστερισμού ως ο νέος ουράνιος τόπος κατοικίας του Γοργία πιθανόν να συνδέεται με τη σταθερή εμφάνιση των Πλειάδων στον ουρανό, η οποία αφορά σε πολύ συγκεκριμένες περιόδους της

⁹¹ Cumont 1942, 368.

⁹² Είναι πιθανό ότι ο Γοργίας κατείχε τη θέση του γυμνασίου, αν και αυτή η ιδιότητα περιγράφεται μόνο έμμεσα, με τη χρήση των όρων *ἐπὶ γυμνάδος* ... *ἔδρακεν ἀγεμόνα* που αναφέρονται στο κείμενο, και υπονοείται ότι ίσως είχε και άλλη σχετική θέση ή τίτλο.

⁹³ Ο Άρατος αναφέρει πως πήραν αυτό το επίθετο από τους ανθρώπους, αλλά στην πραγματικότητα τα έξι μόνο από τα επτά αστέρια του αστερισμού φαίνονται στον ουρανό: *Phaen.* 257-258, *Ἐπτάποροι δὴ ταί γε μετ' ἀνθρώπους ὑδέονται*, | *ἐξ οἷά περ ἐοῦσαι ἐπὶ οὐρανόφθαλμοισιν*. Ενδεικτικά σε άλλες πηγές, *Hom. Od.* 5.272-273. *Hes. Op.* 619-620. *Ap. Rhod. Argon.* 4.1462. *Eur. Or.* 1005

⁹⁴ Fisher και Lewis 1984. Pfundstein 2003. Bishop 2016.

ανθρώπινης δραστηριότητας στη γη και την εναλλαγή των εποχών. Η επιτολή των Πλειάδων τον μήνα Μάιο σηματοδοτούσε την αρχή των θαλάσσιων ταξιδιών και του θερισμού, ενώ η δύση τους τον Νοέμβριο σήμαινε την αναστολή των θαλάσσιων δραστηριοτήτων και την έναρξη της περιόδου του οργώματος.⁹⁵ Με αυτόν τον τρόπο, η σύνδεση του Γοργία με τις Πλειάδες, όπως παρουσιάζεται στο επιτύμβιο επίγραμμα νοηματοδοτεί την συνεχόμενη, έστω και σε συμβολικό επίπεδο, συνεισφορά στην πόλη του. Παρά το γεγονός ότι δεν μπορεί πλέον να προσφέρει όσα προσέφερε εν ζωή, συνεχίζει να είναι παρών όντας και ο ίδιος πια αστέρι, δίπλα από έναν αστερισμό που συνδεόταν με τις σημαντικότερες δραστηριότητες του ανθρώπινου βίου και τον κύκλο των εποχών. Ακριβώς όπως κατά τη διάρκεια της ζωής του ευεργέτησε την πόλη του, έτσι και μετά τον θάνατό του, σύμφωνα με το επιτύμβιο επίγραμμα, η εξέχουσα θέση του στο ουράνιο στερέωμα δίπλα από τις Πλειάδες αποτελεί ενός είδους αναγνώριση και δώρο για την συνεισφορά του στην πόλη του την Μίλητο.

Το γεγονός ότι και στα δύο επιγράμματα από την Μίλητο για τον Έρμαιο και τον Γοργία υπάρχουν στοιχεία που παραπέμπουν σε επιρροές από το έργο του Άρατου πιθανόν να αποτελεί ένδειξη ότι πρόκειται για τον ίδιο συγγραφέα που τα συνέθεσε. Ωστόσο, η διαφορετική χρονολόγησή τους και οι διαφορετικός τρόπος που αναφέρονται στην έννοια της λήθης δημιουργούν κάποιες επιφυλάξεις, αν και οι αναφερόμενοι αστερισμοί φαίνεται να συνδέονται και στις δύο περιπτώσεις σε αισιόδοξες πτυχές για τη ζωή μετά το θάνατο.⁹⁶

Μέσα από τα παραπάνω παραδείγματα παρατηρούμε πως ο έναςτρος ουρανός ασκούσε γοητεία στους ανθρώπους, προκαλώντας τους να δώσουν ερμηνείες και να δημιουργήσουν μύθους γύρω από τα άστρα του. Η παρατήρηση του νυχτερινού ουρανού έφερνε στο νου εικόνες που θύμιζαν ζωντανά όντα ή αντικείμενα και μεμονωμένες ομάδες αστεριών συνδέθηκαν με μορφές από τη φύση ή την καθημερινότητα. Ο ουρανός στα μάτια των ανθρώπων ήταν γεμάτος από μυθικές φιγούρες, οι οποίες μέσω συγκεκριμένων αστερισμών αφηγούνταν ιστορίες ή επεξηγούσαν για αυτούς τα φαινόμενα της φύσης. Ωστόσο, υπήρχαν και αστέρια που δε συνδέονται με αυτούς τους μύθους που όμως δεν περνούσαν απαρατήρητα. Αυτά τα φωτεινά σημεία στον ουρανό δεν έφεραν καμία συμβολική ή μυθολογική σημασία, αλλά έλαμπαν ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες ερμηνείες. Ίσως, αυτή η διαφοροποίηση να υποδεικνύει μια πιο βαθιά και καθολική αντίληψη για την ανθρώπινη ψυχή και τη μετά θάνατον ζωή. Η ιδέα του καταστερισμού, δηλαδή η ανάληψη ενός αστερισμού από κάποιον ήρωα ή θεϊκή μορφή, δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται μόνο ως μια μυθολογική κατασκευή που αφορά τους ήρωες και τους θνητούς που έγιναν θεοί. Πιθανόν να υπήρχε μια πιο ουσιαστική αντίληψη ότι κάθε ψυχή είχε τη δική της θέση στον ουρανό, όχι απαραίτητα λόγω της θεϊκής ή ηρωικής φύσης της, αλλά ως φυσική συνέπεια της μετάβασης από τη ζωή στον θάνατο. Έτσι, ο ουρανός δεν ήταν μόνο το σπίτι των θεών και των ηρώων, αλλά και ο τόπος όπου κάθε ψυχή μπορούσε να βρει

⁹⁵ Hes. *Op.* 383-384 και 619-620.

⁹⁶ Merkebach (*SGO*) και Obryk 2012, 98-99. Ωστόσο ο Wypustek (2013, 59 υποσημ. 144) διατηρεί τις επιφυλάξεις του, εφόσον ανάμεσα στα άλλα τα δύο επιγράμματα έχουν χρονολογηθεί σε διαφορετικές περιόδους.

τη θέση της, ανεξάρτητα από τον προσωπικό βίο ή πράξεις του κατόχου της, ως μια μόνιμη και καθολική συνέπεια της ανθρώπινης ύπαρξης.⁹⁷

⁹⁷ Orth 1994, 150.

Κεφάλαιο 3

Η ανάλυση των αντιλήψεων για τη μεταθανάτια ζωή και τις προοπτικές της ελπίδας στις ελληνικές επιτύμβιες επιγραφές που εξετάστηκαν από την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, αποκαλύπτει ένα πλούσιο και σύνθετο σύνολο θετικών εικόνων και ιδεών. Η χαρά και η ελπίδα ότι το αγαπημένο τους πρόσωπο θα είχε μία θέση στον ουρανό, είτε αυτό έφυγε νωρίς από την ζωή, είτε όχι αποτελούσε μία προσέγγιση στο ερώτημα, ποιο ήταν το μέλλον μετά το τέλος της επίγειας ύπαρξης. Στη διερεύνηση του μοτίβου του καταστερισμού είδαμε απλές αναφορές μετάβασης στα αστέρια, αλλά και πολύστιχα επιγράμματα που έφεραν λογοτεχνικές αξιώσεις, ενώ κάποια από αυτά ενέχουν αναφορές σε μυστικιστικές λατρείες για προσδιορίσουν την αβέβαιη και άγνωστη κατάσταση του θανάτου. Οι ταφικές επιγραφές που εξετάστηκαν εδώ, αν και όλες μοιράζονται την ιδέα του καταστερισμού αποτυπώνουν ένα ευρύ φάσμα αντιλήψεων για τη μεταθανάτια ζωή στον ουρανό και τις προσδοκίες των νεκρών. Στην πλειονότητά τους αναφέρονται στη διάκριση της ψυχής από το σώμα κατά τον θάνατο και στα μεταθανάτια γεγονότα που αφορούν μόνο την ψυχή, ενώ το σώμα επιστρέφει στη γη.

Σε γενικές γραμμές φαίνεται πως η συγκεκριμένη ιδέα έτεινε να εξελίσσεται και να διανθίζεται στην πορεία του χρόνου απεικονίζοντας τους αποθανόντες να πλησιάζουν όλο και περισσότερο τους θεούς. Από τα επιτύμβια επιγράμματα που μοιράζονται το μοτίβο του καταστερισμού, γίνεται φανερό ότι οι ψυχές των αποθανόντων προτού φθάσουν στον ουρανό ανεβαίνουν πρώτα στον αιθέρα, περνώντας μέσα από τις σφαίρες του. Οι ψυχές αυτές, ως ουράνια σώματα, συμβάλλουν στην παρηγοριά των ζωντανών, βοηθώντας τους να ξεπεράσουν τον πόνο της απώλειας των αγαπημένων τους προσώπων κυρίως, όταν αυτά χάνονται πρόωρα. Ο άδικος και αιφνίδιος θάνατος συνήθως παρουσιάζεται ως η αιτία που η αστρική μεταμόρφωση θεωρείται ως ένα μεγάλο δώρο ή ανταμοιβή από τους θεούς. Επιπλέον, την ίδια ευνοϊκή τύχη με τη μορφή θείας επιβράβευσης μοιράζονταν και εκείνοι που είχαν ζήσει μια εξαιρετικά ενάρετη και υποδειγματική ζωή.

Δε θα πρέπει να ξεχνάμε πως στον πυρήνα αυτής της αντίληψης βρίσκεται κυρίως η ανάγκη για μία αισιόδοξη και παρηγορητική προοπτική για το κενό που αφήνει η απώλεια. Σε στενή σύνδεση με αυτό είναι και η ιδέα ότι η ψυχή μετά τον αποχωρισμό από το θνητό σώμα επεκτείνεται και επιστρέφει πίσω στο σύμπαν. Τα αμέτρητα αστέρια γενικότερα, αλλά και τα συμπλέγματα των αστερισμών που ανέτειλαν και έδυναν σε σταθερούς χρόνους αποτελούσαν τη φυσική εικόνα της αθάνατης ψυχικής παρουσίας στον ουράνιο θόλο. Η ψυχή δεν εξαφανίζεται αλλά λάμπει αέναα στον ουρανό, διατηρώντας την σύνδεση με τους ζωντανούς. Ο νεκρός, λοιπόν, δεν έχει χαθεί οριστικά, αλλά ζει με μία άλλη φυσική μορφή στο ουρανό, όσο γίνεται πιο κοντά στους θεούς, βοηθώντας έτσι τους ζωντανούς να διαχειριστούν την απώλεια και προσφέροντας την αίσθηση, ότι η επικοινωνία με τα αγαπημένα τους πρόσωπα δεν διακόπτεται εντελώς. Αν και είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε το πόσο σημαντική ήταν η πεποίθηση ότι ο νεκρός επιστρέφει στον αιθέρα ή στον γαλαξία και γίνεται αστέρι, είναι πολύ πιθανό, αν και όχι απολύτως ξεκάθαρο, ότι αυτή η αντίληψη ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη για όσους χάνονταν πρόωρα, ιδιαίτερα για τα μικρά παιδιά

των οποίων οι ψυχές ως μεταμορφωμένα αστέρια στον ουρανό έδιναν δύναμη και στήριξη στους γονείς και τους συγγενείς τους.

Λαμβάνοντας υπόψη μας ότι η πεποίθηση περί της αστρικής αθανασίας αντανakλά μία σειρά από εσχατολογικά, θρησκευτικά και φιλοσοφικά ζητήματα σχετικά με την συνέχεια της ζωής μετά τον θάνατο, τα οποία εκφράζονται μέσω αυτής της ποικιλομορφίας στα επιτύμβια επιγράμματα, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα παρακάτω κύρια σημεία που συνοψίζουν την αναζήτηση νοήματος και παρηγοριάς μετά από την απώλεια ενός προσφιλούς προσώπου. Ένα από τα πρώτα σημεία αφορά στην ιδέα της αναβάθμισης του νεκρού μέσω της μετάβασης από τον ανθρώπινο κόσμο—που τον χαρακτηρίζουν οι δυσκολίες και ο πόνος—στον κόσμο των θεών όπου μπορούσαν οι ψυχές να αναζητήσουν ένα ασφαλές καταφύγιο. Η επιθυμία για μία θέση πιο κοντά στο θείο γινόταν πραγματοποιήσιμη με μία θέση ανάμεσα στα αστέρια, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μία ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ της γης και των θεών του Ολύμπου. Σε σύγκριση με τον Όλυμπο, αυτή η μορφή θεοποίησης μέσω των άστρων επιτυγχάνεται ευκολότερα για τον θανόντα, αν και σε κάποιες περιπτώσεις έχει την ευκαιρία να λάβει μία θέση ανάμεσα στους θεούς μέσω της αφηρωισμού του. Με αυτόν τον τρόπο, η δημιουργία ενός συμβολικού αλλά ταυτόχρονα και κυριολεκτικού χώρου μεταξύ των ανθρώπων και των θεών μπορεί να εκληφθεί ως ένα προπαρασκευαστικό στάδιο πριν την ένωση με το θείο, χωρίς όμως να υπονοείται μία αυστηρή θεοποίηση. Εναλλακτικά ο αστρικός θόλος λειτουργεί ως ένας θεϊκά κατώτερος, αλλά προσβάσιμος για τους θνητούς χώρος που επιτρέπει μεν στον θανόντα να αποκτήσει την εγγύτητα στο θείο, ενώ ταυτόχρονα παραμένει εντός του οικείου και ανθρώπινου πεδίου όσων αγαπημένων προσώπων αποχωρίζεται αναγκαστικά.

Στις επιτύμβιες επιγραφές που αναφέρθηκαν, η εικόνα του καταστερισμού παρουσιάζει ποικιλομορφία χωρίς να αποτυπώνεται μια σταθερή θεώρηση της συγκεκριμένης πεποίθησης. Αντίθετα, παρατηρείται η χρήση διαφόρων παραδοσιακών μοτίβων από τους ποιητές, οι οποίοι άντλησαν εικόνες από τη λογοτεχνία, τη θρησκεία και τη φιλοσοφία για να προσφέρουν μια κατανοητή αναπαράσταση του πεπρωμένου του αποθανόντος. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα που αποδεικνύουν πώς η λαϊκή πίστη μεταφέρει φιλοσοφικές αντιλήψεις για τη ζωή μετά τον θάνατο στην καθημερινή ζωή, δείχνοντας έτσι πως οι άνθρωποι προσπαθούν να ενσωματώσουν και να προσαρμόσουν τις όποιες μεταφυσικές τους ιδέες τους σε μία περισσότερο κατανοητή και προσιτή μορφή. Αυτή η στάση ενδεχομένως να δημιουργεί μία αντίφαση μεταξύ της ομοιομορφίας και της ποικιλομορφίας του μοτίβου του καταστερισμού, ενώ παράλληλα, αναδεικνύει ότι κάθε εσχατολογική αντίληψη για τη ζωή μετά τον θάνατο στην αρχαία Ελλάδα αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο.

Από το περιεχόμενο των επιτύμβιων επιγραμμάτων συμπεραίνουμε ότι η επιλογή ενός συγκεκριμένου μοτίβου ήταν απόφαση του ατόμου, και τις περισσότερες φορές βασιζόταν σε προσωπικές εμπειρίες, οι οποίες συχνά διανθίζονταν με συγκεκριμένες μυθολογικές αναφορές. Για παράδειγμα, κάποια επιγράμματα χρησιμοποιούν αναφορές σε μυθικά πρόσωπα όπως ο Γανυμήδης για να περιγράψουν συμβολικά τη διαδικασία κατά την οποία ο εκλιπών αναγνωρίζεται ως ήρωας μετά τον πρόωρο θάνατό του και ανέρχεται στον ουρανό ως άστρο, συνδέοντας τη νέα του φύση

με το θείο και το αιώνιο.⁹⁸ Σε άλλες περιπτώσεις, καθώς πρέπει να βρεθεί ένας τρόπος για να φθάσει ο θανών στο ουρανό συναντάμε τον θεό Ερμή στον οποίο ανατίθεται η αποστολή να τον καθοδηγήσει μέσα από τον αιθέρα στα αστέρια. Αυτό αποτελεί άλλο ένα σημείο που δείχνει την ευελιξία και την προσαρμοστικότητα του εσχατολογικού πλαισίου για τον ελληνικό κόσμο, καθώς ο Ερμής από τον παραδοσιακό του ρόλο ως ψυχοπομπός μεταβάλλεται σε εκείνον του διακομιστή και μεσολαβητή προς τον δρόμο για τον ουρανό.⁹⁹ Έτσι λοιπόν, ενώ η επιλογή του επιτύμβιου επιγράμματος μπορεί να φαινόταν προσωπική, στην πραγματικότητα οι επιλογές αυτές καθορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από κοινωνικούς, θρησκευτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Οι άνθρωποι της εποχής είχαν τη δυνατότητα να ενσωματώσουν την προσωπική τους ιστορία ή εμπειρία, αλλά συχνά αυτή η διαδικασία ενσωμάτωνε κοινά αναγνωρισμένα μοτίβα και θρησκευτικές αντιλήψεις, που δεν ήταν πάντα απόλυτα αυθαίρετες ή μοναδικές.

Συμπληρωματικά, είδαμε σε ορισμένα επιγράμματα ότι η ιδέα της συνύπαρξης των εκλιπόντων ως αστέρια στον ουρανό μαζί με τους θεούς υποδήλωνε μία μορφή αποθέωσης ή αφηρωισμού γεγονός που εκφράστηκε με τις συχνές αναφορές στους Διόσκουρους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το επιτύμβιο ανάγλυφο και επίγραμμα για τον νεαρό Ευτύχη, το οποίο με σαφείς αναφορές στον μύθο των δύο δίδυμων αδελφών και στους αντίστοιχους αστέρες Φώσφορο και Έσπερο απέδωσε την ηρωοποίησή του στη μικρή του ηλικία και στο γεγονός ότι ήταν ανέγγιχτος από το κακό ή το καλό. Αν και δεν είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε την αμφιβολία ή τη βεβαιότητα που μπορεί να είχαν οι συγγενείς του νεκρού αλλά και το ευρύτερο σύνολο για αυτές τις μυθολογικές ταυτίσεις, ανάλογα παραδείγματα από τους ήρωες ή τους θεούς πολύ πιθανόν ενίσχυαν την ιδέα της αποθέωσης και της αναγνώρισης του νεκρού σε θεϊκό επίπεδο με την μεταμόρφωσή του σε αστέρι. Ακόμα να αναφέρουμε, ότι η επιλογή του περιεχομένου των επιτύμβιων επιγραφών εξαρτιόταν σίγουρα και από μία σειρά άλλων παραγόντων, όπως η κοινωνική θέση και η οικονομική δυνατότητα των ζωντανών, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν πιο εξατομικευμένα ή πιο τυποποιημένα κείμενα, ανάλογα με τις συνθήκες. Η μελέτη τέτοιων κειμένων με αναφορές στη μεταμόρφωση των εκλιπόντων σε αστέρια μπορεί να προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για την κατανόηση της ιδιωτικής, αλλά και κοινωνικής ερμηνείας του θανάτου στην αρχαιότητα υπογραμμίζοντας τις συνειδητά επιλεγμένες φόρμουλες των συμβατικών μοτίβων, οι οποίες όμως ενσωματώνουν προσωπικές πεποιθήσεις και συναισθήματα.

Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις σε επιγράμματα της ύστερης ελληνιστικής εποχής και ρωμαϊκής περιόδου συναντάμε μία εχθρική θα λέγαμε στάση απέναντι στη συγκεκριμένη αισιόδοξη αντίληψη σχετικά με τη συνέχιση της ζωής μετά θάνατον. Πρόκειται για είναι πολύ συνηθισμένο μοτίβο σε επιτύμβιες επιγραφές της εποχής αυτής, ότι δηλαδή όλα στη ζωή είναι μάταια. Το συγκεκριμένο έχει ενδιαφέρον, γιατί καταρρίπτει μια συγκεκριμένη αντίληψη (φιλοσοφική/ποιητική) για την ψυχή. Σε

⁹⁸ Wypustek 2013, 132-133 με αναφορές και ανάλυση της συγκεκριμένης δημοφιλούς στους επόμενους αιώνες παράδοση που παρουσίαζε τους θανόντες υπό το πρίσμα του συγκεκριμένου μύθου.

⁹⁹ Η Le Bris (2001, 100-101) αναφέρει πως η αλλαγή αυτή «πραγματοποιήθηκε πιθανότατα υπό την επιρροή του ελληνο-αιγυπτιακού μυστικισμού: για τους Πυθαγορείους, ο Ερμής είχε ρόλο *ειρηνοποιού των αέριων στοιχείων*· προστάτευε από τους ανέμους που ταρασσουν την ατμόσφαιρα και από τις κακοήθεις θεότητες των αιθέρων.»

αντίθεση με τους πλατωνικούς κύκλους που πίστευαν στην προγενέστερη ύπαρξη της ψυχής και στη συνέχειά της μετά τον θάνατο, το παρακάτω απόσπασμα από ένα επιτύμβιο επίγραμμα για κάποια Ρωμάννα εκφράζει έναν έντονο σκεπτικισμό και απόρριψη της ιδέα της αθανασίας της ψυχής στο χώρο των άστρων την οποία χαρακτηρίζει ως *μῦθος* (σσ. 1-3)¹⁰⁰.

φασί τινες νεκύων μετὰ πουλὺν ὄχλον βιότοιο ☾
 πωτᾶσθαι ψυχὰς πλατὺν ἡέρα· τοῦτο δὲ μῦθος.
 πάντα γάρ, ὅσσα φέρεις βρώμης χάριν, ἐστὶ κενὴ φλόξ.

*Κάποιοι λένε ότι, μετά από τις πολλές ταλαιπωρίες της ζωής,
 οι ψυχές των νεκρών πετούν στον απέραντο ουρανό.
 Αυτό είναι μύθος, όλα όσα κάνεις για χάρη της επιβίωσης,
 είναι κάτι εφήμερο.*

Αυτή η αντιπαράθεση μεταξύ μίας περισσότερο αισιόδοξης στάσης απέναντι στο τέλος της ζωής και μίας περισσότερο απαισιόδοξης επιβεβαιώνει ανάμεσα στα άλλα την απουσία μίας ενιαίας εσχατολογικής παράδοσης, η οποία παρουσιάζεται ακόμα και στα παραδείγματα που αναλύσαμε. Αν και αυτά μοιράζονται την ίδια αισιόδοξη εικόνα μίας ευτυχισμένης ζωής στον ουρανό φέρουν επίσης αξιοσημείωτες παραλλαγές. Η συνύπαρξη αντιφατικών εσχατολογικών αντιλήψεων έχει αξιολογηθεί από τους μελετητές είτε ως ένα φαινόμενο μεγαλύτερης και μικρότερης αποδοχής των πεποιθήσεων αυτών, είτε ως μία θρησκευτική ή φιλοσοφική διαφοροποίηση συγκεκριμένων ομάδων από τις «σκοτεινές και δημοκρατικές ιδέες για τον Άδη» που επικρατούσαν στον ευρύτερο πληθυσμό.¹⁰¹

Συγκεκριμένα, ο μικρότερος σχετικά αριθμός επιτύμβιων επιγραμμάτων με αναλυτικές περιγραφές για μία ελπιδοφόρα συνέχεια της ζωής μετά τον θάνατο έχει αποδοθεί στην ύπαρξη κλειστών ομάδων (όπως Ορφικοί, Πλατωνικοί και Πυθαγόρειοι ή γενικότερα μυστηριακών λατρειών), των οποίων τα μέλη φαίνεται να αποδέχονται τις συγκεκριμένες ιδέες, οι οποίες λόγω της φύσεώς τους δεν διαδίδονταν στο ευρύ κοινό. Αν και δε μπορούμε να αμφισβητήσουμε ότι τα επιτύμβια επιγράμματα που παρουσιάστηκαν εδώ όντως φέρουν έμμεσες αναφορές σε μυστηριακές λατρείες ή επαναλαμβάνουν εκφραστικά μοτίβα που παραπέμπουν σε αυτές, ταυτόχρονα αποτελεί ένα αδύναμο ερμηνευτικό πλαίσιο προσέγγισης να υιοθετήσουμε την παραδοχή πως οι αναφερόμενοι σε αυτά εκλιπόντες ήταν ταυτόχρονα και μνημένοι σε μυστήρια ή μέλη ανάλογων ομάδων. Σε αντίθεση με τα λεγόμενα ορφικά κείμενα που έχουν βρεθεί σε ταφές (κυρίως από την Κρήτη, την Ιταλία και τη Θεσσαλία του 4ου και 5ου αιώνα π.Χ., της Κρήτης υστερότερα) και περιλαμβάνουν πολύ συγκεκριμένες οδηγίες προς τον εκλιπόντα για το ταξίδι στον άλλο κόσμο και τους θεούς που τον υποδέχονταν εκεί, οι επιτύμβιες στήλες έχουν έναν εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα: είναι εκτεθειμένες ώστε να τις βλέπει ένα κοινό. Έτσι λοιπόν, μία ποσοτική ή ποιοτική μεθοδολογική

¹⁰⁰ Παμφυλία, Σίδη (σημ. Eski Adalia-Selimiye), περ. 3^{ος} αιώνας μ.Χ. Nollé 1985, 117-121. SEG 35.1427. IK Side 226. SGO IV 18/15/13.

¹⁰¹ Wypustek 7-8 και υποσημ. 5

ανάλυση των επιτύμβιων επιγραφών δεν πρέπει απαραίτητα να καταλήγει σε απόλυτα συμπεράσματα είτε έντονης εμπιστοσύνης είτε αμφιβολίας στην μεταθανάτιο ζωή.

Ο ίδιος προβληματισμός παρουσιάζεται όταν πρέπει να αξιολογηθεί η παρουσία των φιλοσοφικών διδασκαλιών ή θρησκευτικών επιρροών (όπως η αναφορά της ψυχής που επιστρέφει στον αιθέρα) στα επιτύμβια επιγράμματα και δεν μπορούν να ερμηνευθούν απλώς ως κοινοί λογοτεχνικοί τόποι. Η δυσκολία της ταυτοποίησης τέτοιων φιλοσοφικών ή θρησκευτικών ιδεών αποτελεί ερμηνευτική πρόκληση για τους ερευνητές, καθώς τέτοιες αντιλήψεις δεν ήταν συνήθως το περιεχόμενο αυτών των κειμένων, παρά μόνο σε μερικές σπάνιες περιπτώσεις. Το ερώτημα είναι, αν οι αναφορές στον *αιθέρα* χρησιμοποιούν τον όρο με τον τρόπο που φιλοσοφικές σχολές, όπως οι Στωικοί το χρησιμοποιούσαν για να εξηγήσουν τις απαρχές του κόσμου, ή αν υπάρχει κάτι άλλο που να εξηγεί αυτές τις αναφορές. Ορισμένα επιγράμματα, ωστόσο, φαίνεται να συνδέουν τον αιθέρα με διδασκαλίες όπως αυτές του ορφισμού ή του πυθαγορισμού, αν και αυτές οι περιπτώσεις είναι δύσκολο να αποδοθούν με απόλυτη σιγουριά σε αυτές τις πεποιθήσεις. Για παράδειγμα, η αναφορά στον αιθέρα ή στην αθάνατη φλόγα (*πυρὸς ἀθανάτου*) στο επίγραμμα για τον Λυκόφρονα που ακολουθεί υποδηλώνει, ότι η ψυχή προέρχεται από μία θεϊκή, αθάνατη ουσία. Η σύνδεση με φιλοσοφικές και θρησκευτικές αντιλήψεις για τη φύση του κόσμου και της ψυχής είναι προφανείς:¹⁰²

Ζηνὸς ἀπὸ ρίζης μεγάλου Λυκόφρων ὁ Φιλίσκου
δόξῃ, ἀληθείᾳ δὲ ἐκ πυρὸς ἀθανάτου·
καὶ ζῶ ἐν οὐρανίοις ἄστροις ὑπὸ πατρὸς ἀερθεῖς,
σῶμα δὲ μητρὸς ἐμῆς μητέρα γῆν κατέχει.

*Εγώ ο Λυκόφρων, ο γιος του Φιλίσκου,
φαίνεται να είμαι γεννημένος από τη ρίζα του μεγάλου Δία,
αλλά στην πραγματικότητα προέρχομαι από την αθάνατη φωτιά
και ζω ανάμεσα στα ουράνια άστρα, ανυψωμένος από τον πατέρα μου·
το σώμα, όμως, που γεννήθηκε από τη μητέρα μου, καταλαμβάνει τη μητέρα γη.*

Συνολικά, το επίγραμμα αυτό από τις Φερές της Θεσσαλίας αποκαλύπτει τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις του Λυκόφρονα και, γενικότερα, τη συνύπαρξη στοιχείων από την ορφική και πυθαγόρεια σκέψη, αποδεικνύοντας πως αυτές οι ιδέες είχαν καταστεί ευρέως διαδεδομένες εκείνη την εποχή. Ο ποιητής του επιγράμματος, αν και η ταυτότητά του παραμένει ασαφής, φαίνεται να ήταν ένας διανοούμενος που είχε γνώσεις της κοσμογονίας των Προσωκρατικών και των μυστικών διδασκαλιών της εποχής του.¹⁰³ Το επιτύμβιο επίγραμμα για τον Λυκόφρονα όπως και το αντίστοιχο για κάποιον Εξάκωνα¹⁰⁴ από την Κρήτη ανήκουν σε μία ειδική κατηγορία επιγραφών στις οποίες περιέχονται πιθανές αναφορές στον ορφισμό. Ωστόσο, παραμένει η κεντρική απορία που έχει προκύψει και στις προαναφερθείσες

¹⁰² Θεσσαλία, Φερές. 3^{ος} αιώνας π.Χ.(;). Θεοχάρης 1967, 297. BE (1970), 337 και (1974), 309. Merkelbach 1973, 156. Peek GV 25. Helly 1978, 130.

¹⁰³ Avagiannou 2002.

¹⁰⁴ Ίτανος, ανατ. Κρήτη, 2^{ος}/1^{ος} αιώνας π.Χ. Oikonomaki, 2023.

περιπτώσεις των επιτύμβιων επιγραμμάτων που εξετάσαμε, αν δηλαδή αυτές οι αναφορές υποδηλώνουν τη σχέση του εκλιπόντος με μία μυστηριακή λατρεία ή αν είναι απλώς λογοτεχνικοί τόποι για να προσδώσουν μία θρησκευτική σοβαρότητα ή μυστηριακή διάσταση. Η ερμηνεία αυτών των ενδείξεων δεν είναι εύκολη, γιατί τα στοιχεία που έχουμε είναι περιορισμένα και ασαφή, όμως είναι αδιαμφισβήτητες οι ομοιότητες που παρουσιάζουν με την ορφική εσχατολογία: ο νεκρός προβάλλεται ως ήρωας που περνάει στην αιωνιότητα και το θνητό του σώμα διαχωρίζεται από την αθάνατη ψυχή του. Οι ιδέες αυτές επίσης αναδεικνύουν τον αποθανόντα ως ένα πρόσωπο με σημαντική θέση, ενδεχομένως και με θεϊκή προέλευση, ο οποίος ανταμείβεται για τη δίκαιη και ενάρετη ζωή του με μία ευτυχισμένη μεταθανάτια ζωή.

Η αμφιβολία για το αν αυτές οι επιρροές έχουν συμβολική ή πραγματική διάσταση παραμένει ένα ανοικτό ζήτημα, καθώς αυτές οι επιρροές μπορεί επίσης να ανάγονται στην προγενέστερη ομηρική και ησιόδεια παράδοση για το ταξίδι των ψυχών στον Κάτω Κόσμο σε συνδυασμό με την πλούσια ελληνική μυθολογική παράδοση και τις ήδη καθιερωμένες φόρμουλες και μοτίβα που χρησιμοποιούσαν οι επιγραμματοποιοί, τα οποία ήταν δημοφιλή στους πελάτες τους. Το ζήτημα αυτό ανάγεται σε μία άλλη ερμηνευτική δυσκολία του να προσδιοριστεί η σαφήνεια του όρου *ορφικός*, καθώς ενδέχεται να περιλαμβάνει όχι μόνο διδασκαλίες του ορφισμού, αλλά και άλλες φιλοσοφικές και θρησκευτικές αντιλήψεις (διονυσιακή λατρεία, πυθαγόρεια φιλοσοφία κτλ.).

Το θέμα, λοιπόν της ερμηνείας των ιδεών αυτών, οι οποίες αναφέρονται τόσο στις εσχατολογικές παραδόσεις και τις μυστηριακές πεποιθήσεις της εποχής συνδέεται με την αντίστοιχη δυσκολία των ερευνητών να μελετήσουν και να ερμηνεύσουν τα ορφικά κείμενα των ελασμάτων ως ένα ενοποιημένο σύνολο κειμένων που φέρουν σαφείς κατευθυντήριες γραμμές μίας θρησκευτικής μυστηριακής παράδοσης.¹⁰⁵ Εξετάζοντας τον πιο ενδεδειγμένο τρόπο προσέγγισης άλλων κειμένων που παρουσιάζουν μοτίβα ορφικής θεματολογίας, ο R.G. Edmonds III επικεντρώνεται στην αφηγηματική τους δομή, παρά σε άλλες προσεγγίσεις όπως για παράδειγμα η αναζήτηση μίας αδιάσπαστης (αν και χαμένης) γραπτής κειμενικής παράδοσης κανονιστικού χαρακτήρα.¹⁰⁶ Με τον ίδιο τρόπο, αφηγηματικά μυθολογικά μοτίβα που αναφέρονται στη μεταθανάτια ζωή στην ουράνια σφαίρα φαίνεται να επαναλαμβάνονται και στα επιτύμβια κείμενα. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε, δεν παρουσιάζουν ένα ενιαίο εσχατολογικό σώμα πεποιθήσεων, ούτε ο τρόπος που μιλούν για την ελπίδα της μεταθανάτιας ζωής μπορεί να συνδεθεί κάθε φορά με μυστηριακές εσχατολογικές παραδόσεις ή συγκεκριμένες θρησκευτικές ομάδες. Για παράδειγμα, η ιδέα της ανύψωσης στον ουρανό μετά το τέλος της ζωής, με τρόπο παρόμοιο με αυτόν που γνωστά πρόσωπα της μυθολογίας βίωσαν την αποθέωση μέσω του καταστερισμού τους, όπως οι Διόσκουροι, φαίνεται να ήταν αρκετά διαδεδομένη. Παρόλ' αυτά, τέτοιες ιδέες ήταν δημοφιλείς χωρίς να συσχετίζονται οπωσδήποτε με κάποιο μυστικιστικό δόγμα, ακόμα και όταν επρόκειτο για μύθους ή μοτίβα που σχετίζονται στενά με μυστηριακές λατρείες.

¹⁰⁵ Για μία σύντομη, αλλά λεπτομερή παρουσίαση των κυριότερων βιβλιογραφικών προσεγγίσεων σχετικά με τα Ορφικά ελάσματα, βλ. Edmonds III 2011, 3-14.

¹⁰⁶ Edmonds III 2009, 74-75. Πρβλ. Oikonomaki 2023, 160-161.

Συνεπώς από μεθοδολογική άποψη, η εστίαση στην αφηγηματική δομή των επιτύμβιων κειμένων, όπως προτείνει ο Edmonds III για άλλα κείμενα με ορφικές αναφορές όπως τα επιτύμβια επιγράμματα, μπορεί να προσφέρει έναν πιο ασφαλή τρόπο για την κατανόηση της ιδέας ότι ο νεκρός βρίσκεται στα αστέρια ή στον ουρανό, λαμβάνοντας υπόψη τόσο το κοινωνικό όσο και το θρησκευτικό πλαίσιο της αφήγησης. Η χρήση μυθολογικών αφηγηματικών μοτίβων που αναφέρονται στην αστρική αθανασία μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου αντλεί μοτίβα από μία μακρά μυθολογική παράδοση, όπου πρόσωπα όπως ο Ηρακλής και πολλοί άλλοι μεταμορφώθηκαν επίσης σε αστέρια. Παράλληλα με την αξιοποίηση αυτής της πλούσιας μυθικής παράδοσης, ο αποθανών ή το στενό του περιβάλλον εμπλουτίζει και/ή δραματοποιεί την αφήγηση των επιτύμβιων επιγραφών, παρουσιάζοντας στοιχεία που αφορούν την ταυτότητα, τις πράξεις και το προσωπικό ταξίδι του προς μία ευτυχισμένη μεταθανάτια ζωή στον ουρανό. Μέσα από τη σύνθεση των δύο αυτών αφηγηματικών ροών—δηλαδή, των μυθολογικών μοτίβων και της προσωπικής οπτικής του αφηγητή—μπορούν να ανασυντεθούν η αφήγηση και οι πολύπλοκοι συνειρμοί που είχε αυτή η παράδοση της ουράνιας αθανασίας για τους αναγνώστες.

Η επιλογή και η ανάπτυξη συγκεκριμένων μυθολογικών μοτίβων, καθώς και η έμφαση σε επιμέρους στοιχεία της αφήγησης, ενδέχεται να υποδηλώνουν τις πιθανές πεποιθήσεις του νεκρού και επομένως, να αποτελούν τη βάση για την κατανόησή τους. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι επιτύμβιες επιγραφές χωρίς εκτενή αφηγηματικά μοτίβα δεν εμπνέονται από το ίδιο μυθολογικό πλαίσιο, καθώς ακόμη και μια ολιγόστιχη επιγραφή μπορεί να προσφέρει πολλαπλούς συσχετισμούς για το νόημα του κειμένου, ειδικά όταν το αφηγηματικό μοτίβο της αστρικής αθανασίας είναι οικείο στο ακροατήριο. Πέρα από τα αφηγηματικά μοτίβα, η χρήση της γλώσσας και ο συμβολικός της ρόλος στην επικοινωνία των εσχατολογικών πεποιθήσεων αποτελεί άλλο ένα σημαντικό στοιχείο για την ερμηνεία. Συμπερασματικά, η μυθολογία παίζει καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία συμβολισμών, ενώ η σκόπιμη επιλογή συγκεκριμένων λεκτικών εκφράσεων ενισχύει τους συνειρμούς με μύθους και λατρευτικές πρακτικές, κάνοντας το κείμενο να λειτουργεί συμβολικά με παραπομπές σε θρησκευτικές πεποιθήσεις και τελετουργικές πρακτικές. Αυτό λοιπόν που μπορούμε να συμπεράνουμε είναι, ότι η ιδέα της μεταθανάτιας ζωής δεν χρειάζεται απαραίτητα να συνδέεται με μυστηριακές και θρησκευτικές ομάδες ή συγκεκριμένα εσχατολογικά δόγματα, παρόλο που συγκεκριμένα θέματα καταστερισμού στα επιτύμβια επιγράμματα παρουσιάζουν αναφορές σε μυστηριακές λατρείες ή διδασκαλίες. Η αισιόδοξη προσέγγιση της ζωής μετά τον θάνατο δεν αφορούσε αποκλειστικά εκείνους που είχαν μυηθεί σε μία λατρεία, καθώς ανάλογες αντιλήψεις απορρέουν τόσο από ατομικές ή συλλογικές πεποιθήσεις χωρίς να είναι απαραίτητα συνδεδεμένες με κάποια ευρύτερη μυστηριακή εσχατολογία. Για την εποχή που μελετάμε, αυτό πιθανότατα σημαίνει ότι ακολουθούν μία λατρεία, φιλοσοφική αντίληψη ή άλλη μορφή συλλογικής ή ατομικής πίστης, χωρίς όμως να είναι απαραίτητο να συνδέεται με μυστηριακή παράδοση.

Συγκεκριμένα τώρα για την πεποίθηση της αστρικής αθανασίας μπορούμε να παρατηρήσουμε μία σημαντική εξέλιξη, καθώς πριν από την ελληνιστική περίοδο αποτελούσε το αποκλειστικό προνόμιο ηρωικών μυθολογικών προσώπων, τα οποία μπορούσαν να αποθεωθούν και να γίνουν αστέρια. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου

κατά την ύστερη ελληνιστική/ρωμαϊκή εποχή, αυτή η αντίληψη επεκτάθηκε και άρχισε να περιλαμβάνει όχι μόνο ήρωες, αλλά και σημαντικά πρόσωπα ακόμη και κοινούς θνητούς.¹⁰⁷ Ταυτόχρονα, η στροφή προς την ατομικότητα και την προσωπική ιστορία του νεκρού από την ελληνιστική εποχή είναι επίσης σαφής και αποτελεί μια διαφοροποίηση σε σχέση με τα επιτύμβια επιγράμματα των προηγούμενων περιόδων. Το μοτίβο της αστρικής αθανασίας πιθανόν επίσης να συνδέεται με την ιδέα ότι οι Πτολεμαίοι βασιλείς δεν πέθαιναν, αλλά μεταφέρονταν στον ουρανό και γίνονταν αθάνατοι, θυμίζοντας τον μύθο των Διόσκουρων.¹⁰⁸ Η αστρική αποθέωση ήταν επίσης ένα μοτίβο που επηρέασε και τη ρωμαϊκή αντίληψη για την αποθέωση των αυτοκρατόρων, αλλά και αγαπημένων τους προσώπων όπως η περίπτωση του αυτοκράτορα Αδριανού προς τον Αντίνοο.¹⁰⁹ Η αποθέωση δεν περιοριζόταν σε περιθωριακές ή αποκλειστικές πρακτικές, αλλά είχε σημαντική θέση στον δημόσιο και θρησκευτικό βίο της Ρώμης. Μάλιστα, η αποθέωση ήταν τόσο σημαντική, που μπορεί να θεωρηθεί ως μια από τις βασικές παραμέτρους της λατρείας του αυτοκράτορα δείχνοντας ότι η έννοια της θεϊκής ανάβασης δεν ήταν απλά ένα «περιθωριακό» ή «ειδικό» φαινόμενο, αλλά κάτι που επηρέαζε και ήταν ενσωματωμένο στην κεντρική πολιτική και θρησκευτική ζωή της Ρωμαϊκής κοινωνίας.

Το παράδειγμα της ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης του Ευτύχη, που απεικονίζει έναν αετό έτοιμο να τον απαγάγει στον ουρανό δείχνει πώς η εικόνα της αποθέωσης ήταν αποδεκτή σε πτυχές της ιδιωτικής ζωής και ιδιωτικά ταφικά μνημεία.¹¹⁰ Οι ιδέες περί αποθέωσης και αστρικής αθανασίας πέρασαν, λοιπόν από τις μυθολογικές ηρωικές μορφές και σε απλούς ανθρώπους οι οποίοι φαίνεται να συνδυάζουν αυτούς τους ρόλους, όπως είδαμε και στο παράδειγμα του Έρμαιου. Εκτός από ήρωας και φύλακα των αθλητών στο γυμνάσιο της Μιλήτου, όπως είχαν αναγνωριστεί στο παρελθόν ο Ηρακλής και ο Ερμής ως προστάτες των γυμνασίων ο ρόλος του αναβαθμίζεται σε αστέρι στον ουρανό. Σύμφωνα με τον A. Wypustek, η περίπτωση αυτής της συγχώνευσης της λαϊκής πεποίθησης (δηλαδή ότι ο νεκρός αναλαμβάνει έναν προστατευτικό ρόλο) και της αστρονομικής θεώρησης (δηλαδή της πίστης στη μεταμόρφωση σε αστέρι, είναι σύμφωνη με μία περισσότερο ανεπτυγμένη εσχατολογική πεποίθηση και καταδεικνύει για αυτή την περίοδο μια «δημοκρατικοποίηση» των ιδεών γύρω από την είσοδο στον ουρανό (αιθέρα) ή το θεϊκό πεδίο και την ύπαρξη των ψυχών ανάμεσα στους αστέρες.¹¹¹ Αυτό σημαίνει ότι, ενώ στο παρελθόν τέτοιες μυστηριακές και αστρικές αντιλήψεις ήταν συνήθως περιορισμένες για κάποια ελίτ ή για μυστηριακούς κύκλους, αυτές τις ιδέες ήδη από τα τέλη της ελληνιστικής περιόδου και έπειτα γίνονται πιο προσιτές σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, ενδεχομένως λόγω της επίδρασης διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων και της διάδοσης λαϊκών θρησκευτικών αντιλήψεων.

Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται και στις περιπτώσεις των επιτύμβιων επιγραμμάτων που η αξία του εκλιπόντος ορίζεται μέσα σε κοινωνικά και ηθικά

¹⁰⁷ Η εξέλιξη αυτή έχει χαρακτηριστεί από τον Wypustek (2013, 54-55) ως «δημοκρατικοποίηση των καταστερισμών.»

¹⁰⁸ González 2014, 194-195.

¹⁰⁹ Dorfbauer 2009, 144-169.

¹¹⁰ Για συγκεκριμένα παραδείγματα και εικονογραφική ανάλυση του μοτίβου που εμφανίζεται έντονα σε ρωμαϊκές σαρκοφάγους, βλ. Wypustek 2013, 53 και 178 κ.ε.

¹¹¹ Wypustek 2013, 60-61. Πρβλ. Le Bris 2001, 94-96.

πλαίσια τα οποία αποτέλεσαν το λόγο που του προσφέρθηκε μία θέση ανάμεσα στα αστέρια και εγγύτερα στους θεούς, επιβεβαιώνοντας την στροφή από την κλειστή αντίληψη της μεταθανάτιας ζωής σε μία πιο ανοικτή και προσβάσιμη για περισσότερους ανθρώπους. Επιπλέον, φαίνεται πως η κοινωνική αναγνώριση του εκλιπόντος όπως στην περίπτωση του γυμνασίου Γοργία, μπορούσε να ενισχύσει την εικόνα του στην συλλογική μνήμη, ώστε να καθορίσει την μεταθανάτια θεϊκή ή ηρωική του ύπαρξη με την μεταμόρφωσή του σε αστέρι. Τέλος, αν και η αντίληψη της αστρικής αθανασίας παρουσιάζεται σε επιτύμβια επιγράμματα από όλη την περιοχή της Μεσογείου φαίνεται πως γνώρισε μεγάλη αποδοχή στην Μικρά Ασία από όπου προέρχονται και τα περισσότερα, με κάποιες επίσης περιπτώσεις από την Ιταλία και την νησιωτική Ελλάδα.¹¹² Αυτό πιθανόν να συνδέεται με την εξέλιξη της αντίληψης σχετικής με την ηρωική λατρεία στην συγκεκριμένη περιοχή. Η συνήθεια να θεωρείται ο εκλιπών ως θεός ή ήρωας εξαπλώνεται όλο και περισσότερο από την ελληνιστική εποχή, ιδιαίτερα στην Μικρά Ασία, περιοχή όπου η λέξη *ήρωας* σε συνδυασμό με την ανάλογη ταφική εικονογραφία είναι πράγματι ένας κοινός εκφραστικός τρόπος για δηλωθεί η αποθέωση, γεγονός που επηρέασε αργότερα την διαμόρφωση της ιδέας της αστρικής αθανασίας.¹¹³ Αυτή η *διεύρυνση* των εσχατολογικών πεποιθήσεων συνέβαλε στην εξατομίκευση αυτών των αφηρημένων εννοιών, μεταβάλλοντας την αντίληψη για τον μεταθανάτιο κόσμο και την άνοδο στον ουρανό, η οποία ήταν έως τότε γενική και αόριστη να γίνει πιο προσωπική, εύκολα κατανοητή και εναρμονισμένη με τις εμπειρίες του εκλιπόντος, όσο εκείνος ήταν εν ζωή.

¹¹² Le Bris 2001, 118.

¹¹³ Ό.π., 97-112. Wypustek 2013, 71-74.

Κεφάλαιο 4

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αφιερώσουμε μέρος της ανάλυσής μας σε ένα ξεχωριστό είδος της ελληνορωμαϊκής μυθογραφικής παράδοσης, αυτής των λεγόμενων *καταστερισμών*, δηλαδή συγκεκριμένες αφηγήσεις που εξηγούν τη διαδικασία που ήρωες, μυθικά πρόσωπα, θεότητες, αλλά και διάσημοι ή σημαντικοί θνητοί μεταμορφώθηκαν σε αστερισμούς. Φαίνεται πως οι καταστερισμοί δεν αποτελούν μία απλή ή περιθωριακή πτυχή μιας αστρο-μυθογραφικής λογοτεχνίας, αλλά αναδεικνύουν πώς οι πολιτισμικές, φιλοσοφικές και λογοτεχνικές ιδέες επηρέασαν τον τρόπο που οι αρχαίοι Έλληνες αντιλαμβάνονταν τον θάνατο και την αθανασία. Οι βασικές έννοιες που συνδέονται με τους καταστερισμούς αφορούν σε μία θεϊκή διαδικασία μεταφοράς στην οποία ήρωες, ζώα ή αντικείμενα μεταφέρονται στον ουρανό. Οι μυθολογικές αυτές αφηγήσεις που εξηγούν τον τρόπο που τα πρόσωπα ή τα αντικείμενα μεταμορφώθηκαν σε αστερισμούς συμπεριλαμβάνονται στο έργο του Ερατοσθένη, ο οποίος παρέχει μια πιο συστηματική και επιστημονική προσέγγιση στην κατηγοριοποίηση και ερμηνεία των αστερισμών και των μυθολογικών τους συνδέσεων.¹¹⁴ Γίνεται έτσι αντιληπτό πως η θέση των καταστερισμών στην μυθολογική παράδοση είναι σημαντική για το λόγο ότι οι καταστερισμοί συνδυάζουν στοιχεία από τη μυθολογία, τη μυθογραφία και τη λογοτεχνία, δημιουργώντας έναν νέο και μοναδικό λογοτεχνικό είδος που συνδέει τη μυθολογική φαντασία με την αστρονομία.¹¹⁵ Αυτός ο συνδυασμός αποτέλεσε βασικό συστατικό της αστρονομικής σκέψης στην αρχαιότητα, με την ιδιαίτερη συμβολή του έργου του Αράτου *Φαινόμενα και Διοσημεΐα* (4^{ος}-3^{ος} αι. π.Χ.), το οποίο ήταν δημοφιλές τόσο στους μορφωμένους κύκλους όσο και στο ευρύ κοινό.

Τα *Φαινόμενα* είχαν όχι μόνο σημαντική επιρροή στην κατανόηση και στην ερμηνεία των αστερισμών, συνδέοντας τη μυθολογία με τη συστηματική παρατήρηση των ουράνιων φαινομένων. Ο Άρατος συνδύασε τις μυθολογικές αφηγήσεις με τις αστρονομικές παρατηρήσεις, δείχνοντας ότι οι αστερισμοί δεν αποτελούν απλώς ουράνια σημεία, αλλά φέρουν ιστορίες με πλούσιο περιεχόμενο επηρεάζοντας και τον τρόπο που οι μεταγενέστεροι συγγραφείς (Ερατοσθένης και Υγίνος) προσέγγισαν το θέμα.¹¹⁶ Συνολικά, το έργο του Άρατου συνεισέφερε σημαντικά στην ανάπτυξη της λογοτεχνίας των καταστερισμών ενοποιώντας την αστρονομία με τη μυθολογία, και επηρέασε όπως είδαμε την επιγραφική παράδοση της μεταθανάτιας αστρικής μεταμόρφωσης-αποθέωσης.

Το ιστορικό πλαίσιο της εμφάνισης των καταστερισμών ως λογοτεχνικό είδος συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη των θρησκευτικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων της Ελληνιστικής περιόδου, οι οποίες όπως συζητήθηκε και παραπάνω φαίνεται να επηρεάζονται από την μετάβαση σε μία περισσότερο ανοικτή και ευρύτερη θεώρηση του κόσμου και του θείου. Μία πρώτη παρατήρηση είναι ότι αυτή η μεταβολή έγινε εμφανής στον τρόπο που οι αστερισμοί συνδέθηκαν με τις αφηγήσεις των θεών και των ηρώων της ελληνικής λογοτεχνίας με τις παραδοσιακές πεποιθήσεις για τον Κάτω

¹¹⁴ Γενικά για τους καταστερισμούς στην ελληνική παράδοση, βλ. Cumont 1922, 104-105 και 113. Pérez Jiménez 1993. Martin 2002. Pàmias και Zucker 2013, lxxv-lxxvi. Pàmias (2019). Zucker 2022. Για την ιστορία και αμφισημία της λέξης *καταστερισμός*, δες Santini 1998.

¹¹⁵ Pàmias 2019, 189.

¹¹⁶ Hard 2015.

Κόσμο και την ιδέα της ανόδου των ψυχών στους ουρανούς. Ενώ στην αρχαϊκή εποχή κυριαρχούσε η πεποίθηση ότι οι ψυχές κατοικούσαν στον Άδη, κατά την Ελληνιστική περίοδο αναπτύχθηκε μία εναλλακτική πεποίθηση ότι οι ψυχές μπορούσαν να ανεβούν στον ουρανό. Η διαφορετική αυτή εσχατολογική προσέγγιση είναι σημαντική για την κατανόηση της εμφάνισης των καταστερισμών, εφόσον με ένα τρόπο περιγράφουν τον τρόπο που μπορεί να συμβεί η αθανασία σημαντικών προσώπων τοποθετώντας τους ανάμεσα στα άστρα.¹¹⁷ Φιλοσοφικές και μυστικιστικές επιρροές, ιδίως των Πυθαγορείων και των Ορφικών που πρέσβευαν την αθανασία της ψυχής και της επιστροφής της στο σύμπαν συνέβαλαν επίσης σε μία πιο αισιόδοξη αντίληψη για τη μετά θάνατον ζωή, όπου το άτομο μπορούσε να αποκτήσει μία μορφή αιώνιας ύπαρξης ως αστέρι. Η τάση αυτή, για λόγους που αναλύθηκαν παραπάνω, αντανακλά μία ευρύτερη πολιτισμική τάση που θεωρεί τον ουρανό ως ένα επιθυμητό προορισμό για την ψυχή. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την προσωπική αλλά και την συλλογική μνήμη των εκλιπόντων μέσα από τα επιτύμβια επιγράμματα ευνόησαν τη σύνδεση των καταστερισμών με τις εξελισσόμενες εσχατολογικές πεποιθήσεις, καθώς οι καταστερισμοί έγιναν ένας τρόπος για να τιμηθούν σημαντικά πρόσωπα όπως φιλόσοφοι.¹¹⁸ Τέλος δε θα πρέπει να παραλείψουμε τις λογοτεχνικές αναφορές που αφορούν τους καταστερισμούς, καθώς δραματικοί ποιητές (αναφέραμε ενδεικτικά τον Αριστοφάνη και Ευριπίδη στα προηγούμενα κεφάλαια) άρχισαν να ενσωματώνουν θέματα ουράνιας μεταμόρφωσης στα έργα τους, τα οποία εφόσον αντανακλούσαν τις αλλαγές στις εσχατολογικές πεποιθήσεις βοήθησαν ώστε να εδραιωθεί από νωρίς η έννοια του καταστερισμού στην συλλογική αντίληψη, δίνοντάς του μία ξεχωριστή θέση στην ελληνική μυθολογία και θρησκευτική σκέψη.

Παρόλ' αυτά αποτελεί δύσκολο εγχείρημα να αποτυπωθούν σε μία γραμμική αφήγηση τόσο η προέλευση όσο και η ανάπτυξη της ελληνικής αστρικής μυθολογίας. Ο λόγος αφορά στις πολλές διαφορετικές πεποιθήσεις και πολιτισμικές επιρροές που συγκλίνουν και συμβάλλουν στην σύνθεση των καταστεριστικών αφηγήσεων. Αν και ήδη από την εποχή του Ομήρου οι αστερισμοί έφεραν παραδοσιακές μυθολογικές ονομασίες και συνδέονταν με κυρίως αγροτικές και εποχιακές δραστηριότητες, ενώ για τους ναυτικούς ήταν χρήσιμοι για την πλοήγηση, η συστηματική σύνδεση αστερισμών με μύθους και ήρωες πολύ πιθανόν αναπτύχθηκε στο περιβάλλον της ελληνιστικής Αλεξάνδρειας.¹¹⁹ Η καταστεριστική προσέγγιση μυθολογίας με τη μορφή μυθογραφίας αντιστοιχεί πλήρως στο υψηλό πνεύμα και εκλεπτυσμένη κουλτούρα της ελληνικής Αλεξανδρινής σκέψης, που είχε ιδιαίτερη αδυναμία για καταλόγους και αιτιολογικές συλλογές (δηλαδή, συλλογές που εξηγούν την προέλευση ή το νόημα διαφόρων φαινομένων ή παραδόσεων).¹²⁰ Την περίοδο αυτή οι Ολύμπιοι θεοί επίσης συνδέονται

¹¹⁷ Ωστόσο, οι πρώτες αναφορές που συνδέουν έναν ήρωα και τη μεταφορά του ή την ουράνια αναπαράστασή του πιθανώς χρονολογούνται από τον 5ο αιώνα π.Χ., βλ. Zucker 2022, 377. Για την περίπτωση του Φερεκύδη, βλ. Pàmias 2005, 30–33.

¹¹⁸ Η παράδοση του καταστερισμού στις ελληνικές και ρωμαϊκές λογοτεχνικές πηγές που επεκτάθηκε στους σοφούς ανθρώπους μίας πόλης ή κοινότητας, των οποίων η μνήμη θεωρούνταν άξια να διατηρηθεί αιώνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Διογένη του Κυνικού, βλ. di Serio 2023. Η κατάσταση των σοφών και φιλοσόφων (θεωρούνται *θεῖδι ἄνδρες*) ισοδυναμεί με αυτή των ηρώων οι οποίοι, παρόλο που είναι θνητοί, λαμβάνουν μορφές λατρείας που τους απονέμουν διαρκή φήμη, βλ. Grau (2013 και 2020).

¹¹⁹ Για τους αστερισμούς στον Όμηρο και τον Ησίοδο, βλ. Lorimer 1951.

¹²⁰ Pàmias και Zucker 2013, xliii–lxxvi. Zucker 2022, 376.

με τους πλανήτες, ενώ δημιουργούνται νέες ταυτίσεις αστεριών και αστερισμών με θεούς, ήρωες και ζώα.¹²¹ Ο Ερατοσθένης έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις νέες αυτές ονοματοδοσίες και τη σύνδεσή τους με τη μυθολογία, όπως για παράδειγμα ο αστερισμός με το όνομα *Έγγόνασιν* (έν γόνασιν) συνδέθηκε με τον Ηρακλή, ο αστερισμός των Διδύμων με τους Διόσκουρους, ο αστερισμός του Λέοντα με το μυθικό λιοντάρι της Νεμέας και ο Οφιούχος με τον μυθικό θεραπευτή Ασκληπιό.

Μία σημαντική παρατήρηση είναι ότι οι αστρικές μορφές που γέμισαν τον ουρανό με τη διαδικασία του καταστερισμού ήταν περισσότερο συμβολικές ή λογοτεχνικές παρά θρησκευτικές ή μυστικιστικές. Ένα μύθος που άνηκε στην παράδοση των καταστερισμών δεν αποτελούσε μία ένδειξη θεοποίησης των ηρώων στον ουρανό ή άνοδος της ψυχής τους σε μία θεϊκή διάσταση, καθώς οι χαρακτήρες τοποθετούνταν στον ουρανό κυρίως με βάση το όνομά τους.¹²² Η σύνδεση των θεών και των ηρώων με τους αστερισμούς εξυπηρετούσε όχι λατρευτικούς σκοπούς, αλλά ήταν ένας τρόπος να τιμηθούν και να αναγνωριστούν οι επιτυχίες και οι ηρωικές πράξεις τους. Η απόκτηση μίας αστρικής διάστασης ενίσχυε τη διατήρηση της μνήμης τους μέσα στο χρόνο, ενώ ταυτόχρονα ο ρόλος τους ήταν ζωντανός μέσα από τις θρησκευτικές δραστηριότητες που τους αποδίδονταν από τους θνητούς. Αν και οι θεοί και οι ήρωες που συνδέθηκαν με τους αστερισμούς είχαν θεϊκή υπόσταση, η σύνδεσή τους με τους αστερισμούς δε σήμαινε ότι εγκατέλειψαν τις γήινες λατρείες τους, αλλά ότι ενσωματώθηκαν σε μια πολιτιστική και λογοτεχνική παράδοση που ενδυνάμωνε και διατηρούσε τη μνήμη τους τόσο στη γη όσο και στον ουρανό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του μυθικού ήρωα Ηρακλή, ο οποίος, παρά τον αστρικό του *προβιβασμό*, συνέχισε να παραμένει ο προστάτης του γυμνασίου μιας πόλης. Αν και τοποθετήθηκε στον ουρανό ως αστέρι, η παρουσία του δεν περιορίστηκε μόνο εκεί, και η θέση του στον ουρανό είχε έναν τιμητικό χαρακτήρα, χωρίς να αναιρεί τη λατρεία του στη γη. Παρόμοια αναλογία μπορούμε να παρατηρήσουμε και στο επιτύμβιο επίγραμμα για τον οκτάχρονο Έρμαιο, το οποίο αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Το μικρό παιδί, που αναφέρεται ότι λάμπει πλέον ανάμεσα στα αστέρια δίπλα στον αστερισμό της Αιγός, δεν παύει να είναι δίπλα στους συναθλητές του στην παλαίστρα της Μιλήτου, όπως αναφέρει το επίγραμμα (σσ. 10-11: *νῦν ἐπαρωγὸς ἐνὶ σθεναραῖσι παλαίσ|τραις φαίνη*). Εδώ η παρουσία του Έρμαιου στον ουρανό συνδέεται με την τιμητική και μνημονευτική διάσταση του καταστερισμού, κάτι που παραπέμπει στην περίπτωση του ήρωα Ηρακλή, όπου η αποδοχή του ως αστέρα παραμένει περισσότερο ως τιμή παρά ως μεταφυσική απομάκρυνση από τους προστατευόμενούς του στο γυμνάσιο ή την παλαίστρα.

Με τον ίδιο τρόπο που το μοτίβο της αστρικής μεταμόρφωσης στα επιτύμβια επιγράμματα ενσωμάτωνε εικόνες από τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και τη θρησκεία για να αποδώσει μια προσιτή εικόνα της ζωής μετά τον θάνατο, έτσι και η ανάπτυξη της αστρικής μυθολογίας μέσω των καταστερισμών αποτελούσε μία συνδυαστική διαδικασία, η οποία συνέθετε λογοτεχνικά, θρησκευτικά και πολιτιστικά στοιχεία με σκοπό να δημιουργήσει έναν νέο τρόπο κατανόησης του κόσμου μέσω των αστερισμών. Συγκεκριμένα, το έργο του Ερατοσθένη είχε τη δομή ενός αστρονομικού

¹²¹ Cumont 1935.

¹²² Martin 1998, 236.

καταλόγου των παραδοσιακών αστερισμών συνδυάζοντας αφηγηματικά, εικονογραφικά και αστρονομικά στοιχεία, δημιουργώντας ένα ολιστικό πλαίσιο κατανόησης των αστερισμών και της σημασίας τους.¹²³ Η συλλογή των καταστερισμών του Ερατοσθένη παρουσιάζει τρία βασικά επίπεδα δομής και νοήματος: α) την (εικονογραφική) ταυτοποίηση του χαρακτήρα αναγνωρίζοντας τη θεότητα ή τον μυθικό χαρακτήρα και επισημαίνοντας τα ιδιαίτερα γνωρίσματά τους ή τα σχετικά σύμβολά τους, β) την μυθογραφική ιστορία, δηλαδή το μυθολογικό επεισόδιο που συνδέεται με τον χαρακτήρα της θεότητας ή του ήρωα του καταστερισμού, και το οποίο επεξηγεί τη μετατροπή του σε αστέρα, και τέλος γ) την αστρονομική αναφορά που αφορά στην ακριβή περιγραφή των άστρων που ανήκουν στον αστερισμό και την τοποθεσία τους στο ουράνιο στερέωμα.¹²⁴

Ο συνδυασμός αυτής της τριπλής διάστασης—εικονογραφικής, μυθολογικής και αστρονομικής—σύμφωνα με την οποία ο Ερατοσθένης οργανώνει το υλικό του καθιστά τη φύση των καταστεριστικών μύθων μοναδική και ιδιαίτερη σε σχέση με άλλες μυθολογικές αφηγήσεις. Δεν πρόκειται για απλές ιστορίες ενός μυθολογικού επεισοδίου που αφορούν σε ένα αντικείμενο ή βιογραφία ενός θεϊκού-ηρωικού προσώπου, αλλά για μία επεξήγηση με σαφή δομή της παρουσίας ενός χαρακτήρα (θεϊκού ή μη), ή αντικειμένου στον ουρανό. Με αντίστοιχο τρόπο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι και κάποια από τα προαναφερθέντα επιτύμβια επιγράμματα με αναφορές στο μοτίβο του καταστερισμού ακολουθούν μία αντίστοιχη δομή. Αν και δε μπορούμε να προσδιορίσουμε με απόλυτη βεβαιότητα την πιθανότητα αυτό να γίνεται έχοντας στο νου την παράδοση των καταστερισμών του Ερατοσθένη, οι επιγραμματικοί φαίνεται να προσαρμόζουν το τριπλό αυτό σχήμα και στα έργα τους. Ας εξετάσουμε, λοιπόν, με μια πιο συγκεκριμένη ματιά, ορισμένα ενδεικτικά επιτύμβια επιγράμματα που έχουμε ήδη αναφέρει και που αναδεικνύουν τις παραπάνω πτυχές των καταστερισμών.

Το επίγραμμα για τον Φιλόστοργο ξεκινάει παραθέτοντας τις απαραίτητες πληροφορίες για την ταυτότητά του: αυτοχαρακτηρίζεται ως ήρωας που έζησε μόλις είκοσι χρόνια. Η αφήγηση συνεχίζει με την περιγραφή του αιφνίδιου θανάτου του αφού αντίκρυσε κάτι υπερβατικό το οποίο ήταν ο λόγος της ανάβασής του στον ουρανό. Το επίγραμμα ολοκληρώνεται με την μεταμόρφωση του εκλιπόντα σε έναν *ἀκρεσπέριο* αστέρα στον ουρανό. Ο αφηγηματικός άξονας του επιγράμματος ακολουθεί τις τρεις αφηγηματικές πτυχές ενός καταστερισμού. Αντί για το εικονογραφικό στοιχείο μιας καταστερικής αφήγησης, εδώ έχουμε την παράθεση των πληροφοριών για την ταυτοποίηση του Φιλόστοργου. Η περιγραφή του τρόπου που ο νέος έχασε την ζωή του έχει τη θέση της τυπικής μυθικής περιγραφής που οδηγεί σε έναν καταστερισμό. Τέλος, το επίθετο *ἀκρεσπέριος*—για να αναφερθεί σε εκείνο το αστέρι που ανέτειλε στον ορίζοντα λίγο πριν τη δύση του ήλιου—συμπληρώνει την αστρονομική πτυχή και ολοκληρώνει το καταστεριστικό προφίλ του επιτύμβιου επιγράμματος.

Παρομοίως το επίγραμμα για τον μικρό Ευτύχη όχι μόνο αποτυπώνει τις τρεις διαστάσεις μίας τυπικής καταστεριστικής αφήγησης, αλλά την ενισχύει προσθέτοντας

¹²³ Το κείμενο πιθανόν να συνοδευόταν επίσης από κάποιο είδος εικονογράφηση, αφού η αρχική πρόταση σε κάθε κεφάλαιο ξεκινάει με τη χρήση μία δεικτικής αντωνυμίας (*οὗτος, αὕτη, τοῦτο*) αναφερόμενη σε κάποιο παρακείμενο σχέδιο, βλ. Pàmias 2014, 196. Zucker 2016.

¹²⁴ Zucker 2022, 366.

σε αυτή την ανάγλυφη διακόσμηση, η οποία οπτικοποιεί με έναν ιδιαίτερο τρόπο τον καταστερισμό του. Οι πρώτοι στίχοι του επιγράμματος αναφέρονται στο πορτραίτο του Ευτύχη (ταυτοποίηση) που σχεδόν δύο ετών γνώρισε το τέλος της ζωής του, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο έμφαση στον πρόωρο θάνατό του. Ακολουθεί η περιγραφή του επεισοδίου της απαγωγής του από τον αετό του Δία (μυθολογικό επεισόδιο) και ολοκληρώνεται με την αναφορά της θέσης του στον ουρανό μεταξύ των αστερισμών του Φώσφορου και του Έσπερου (αστρονομική αναφορά). Το ανάγλυφο που συνοδεύει το επίγραμμα επίσης αποδίδει οπτικά τις τρεις ίδιες διαστάσεις μίας καταστεριστικής αφήγησης, χρησιμοποιώντας τις ανάλογες εικονογραφικές συμβάσεις: το δίχρονο παιδί αποδίδεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά συμπληρώνοντας την ταυτότητα του, φέρει ένα εξάκτινο αστέρι στο κεφάλι του για να υποδηλωθεί η ανάβασή του στον κόσμο των άστρων, ενώ η απεικόνιση ενός αετού οπτικοποιεί την αρπαγή από τον αετό του Δία. Η εικόνα συμπληρώνεται από το άλογο που ιππεύει στο ανάγλυφο, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω, ως ο αστερισμός του Ίππου, ο οποίος στιλιστικά φέρει σημαντικές ομοιότητες με τις απεικονίσεις του αστερισμού στην αστρονομική παράδοση. Συμπερασματικά, λοιπόν, φαίνεται λογική η υπόθεση ότι η διαδικασία του καταστερισμού, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από τους καταστεριστικούς μύθους, πραγματοποιείται με έναν ανάλογο τρόπο και στα επιτύμβια επιγράμματα που αναφέρουν το μοτίβο του νεκρού που μετατρέπεται σε αστέρι.

Παράλληλα, όπως στις καταστεριστικές αφηγήσεις, όπου η φιγούρα του ήρωα δεν παραμένει απλώς αναγνωρίσιμη στη γη, αλλά μεταφέρεται στον ουρανό και γίνεται ευδιάκριτη και εκεί, έτσι και στα επιγράμματα, ο νεκρός μετατρέπεται σε μια αναγνωρίσιμη για τους οικείους του παρουσία στον ουρανό, διατηρώντας την σύνδεσή του με τον φυσικό κόσμο μέσω του φωτεινού αυτού σημείου. Επιπλέον, όπως στο έργο του Ερατοσθένη, όπου η ιστορία του ήρωα δεν είναι το επίκεντρο, αντίθετα ο πυρήνας της αφήγησης αφορά στη διαδικασία επεξήγησης της ταυτότητας του ήρωα ως αστερισμού, έτσι και στα επιγράμματα η έμφαση δίνεται στην ανάδειξη του νεκρού ως αστεριού, παρά στην πλήρη βιογραφία του ή στις πράξεις του κατά τη διάρκεια της ζωής του. Και στις δύο περιπτώσεις η διαδικασία επικεντρώνεται στο να εξηγηθεί ο λόγος και ο τρόπος που ο ήρωας ή ο εκλιπών ανεβαίνουν στον ουρανό, διατηρώντας την ταυτότητά τους ως ένας αστερισμός πλέον που συνεχίζει να είναι αναγνωρίσιμος για όσους τον παρατηρούν.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως σε ό,τι αφορά τους καταστερισμούς δεν έχουν σκοπό την απόλυτη μεταμόρφωση του θανόντος, αλλά πιθανόν μία οπτική μεταφορά του προσώπου ή του αντικειμένου στον ουρανό χωρίς όμως να υποστούν μία δραματική μεταβολή στη φυσική του μορφή. Παρομοίως, κάτι ανάλογο να ίσχυε και για τα επιτύμβια επιγράμματα, τα οποία δεν φαίνεται να επιβεβαιώνουν πως οι θανόντες μεταβάλλονταν σε κάποια ανοίκεια μορφή, αφού και εδώ σκοπός ήταν η διατήρηση της αιώνιας μνήμης για τους οικείους τους. Με ανάλογο τρόπο και η διαδικασία του καταστερισμού αποσκοπεί να τιμήσει την μνήμη και να βραβεύσει τον ήρωα ή το μυθικό πρόσωπο, καθώς η θεϊκή παρέμβαση του Δία (κατεξοχήν υπεύθυνος για τους καταστερισμούς) ερμηνεύεται ως μία πράξη τιμής ή ανταμοιβής.¹²⁵ Ο

¹²⁵ Εξάιρεση αποτελεί η περίπτωση της Κασσιόπης που τιμωρήθηκε για την υπερβολική αλαζονεία της με τη μεταφορά της ανάποδα στον ουρανό από τον Δία.

επίλογος ενός καταστερισμού ή ενός επιτύμβιου επιγράμματος με αντίστοιχο περιεχόμενο έχει σκοπό να συνδέσει το πρόσωπο με τον ουράνιο θόλο, εξασφαλίζοντας μία θέση στον ουρανό, χωρίς όμως αυτό να ισοδυναμεί πάντα ξεκάθαρα με θεϊκή αποθέωση. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι η ευελιξία των συμβολισμών και των μυθολογικών εικόνων ενός καταστερισμού θυμίζει τον τρόπο που και τα ίδια τα επιγράμματα φαίνεται να επηρεάζονται από μία σειρά μοτίβων και ιδεών, ώστε να είναι δύσκολο κάποιες φορές να εντοπίσουμε μία ενιαία παράδοση.

Ο καταστερισμός ενός ήρωα και η ανάβαση ενός νεκρού στον ουρανό σε ένα επιτύμβιο επίγραμμα αναδεικνύει ενδιαφέρουσες αναλογίες στον τρόπο που χρησιμοποιούνται οι αστερισμοί και οι αστρικές εικόνες για να τιμήσουν, να αναβιώσουν ή να επικυρώσουν τη μνήμη προσώπων, είτε είναι ήρωες είτε απλοί θνητοί. Στον καταστερισμό, ο θεός ή ο ήρωας με την ηρωική του πράξη ή τη θυσία του μετατρέπεται σε αστερισμό. Αυτό δεν είναι μόνο μια μυθολογική αφήγηση στην οποία περιγράφεται αυτή η διαδικασία, αλλά και μια πράξη μνήμης και τιμής. Αυτός ο ήρωας δεν αφήνει πίσω του μόνο ένα ίχνος, αλλά γίνεται αναγνωρίσιμος και σταθερός στον ουρανό, σαν μια ουράνια σφραγίδα της ηρωικής του φύσης. Στον επιτύμβιο λόγο, η ιδέα της ανάβασης στον ουρανό συναντάται με τον ίδιο τρόπο. Ένας νεκρός τιμάται με έναν τρόπο που τον συνδέει με το υπερβατικό, τον φέρνει κοντά στους θεούς ή στους αστερισμούς. Το επιτύμβιο επίγραμμα, καθώς και η παράσταση του νεκρού που ανέρχεται στον ουρανό ως αστέρι, αφορά στην συνέχιση της αδιάκοπης παρουσίας του, μια συνεχής ανάμνηση που αναδύεται στον ουρανό, όπως λειτουργεί και η διαρκής παρουσία των καταστερισμένων χαρακτήρων στον ουρανό.

Όπως οι ήρωες των καταστερισμών παραμένουν στον ουρανό, με τον ανάλογο τρόπο και οι αναφερόμενοι θανόντες στο επίγραμμα ενσωματώνονται στον ουρανό, έχοντας την θέση τους ανάμεσα στα άστρα. Η θέση τους δεν είναι απλώς μία δήλωση απόσυρσης ή επιστροφής της ψυχής τους στον ουρανό, αλλά μία συνεχή παρουσία που συνδυάζει τη φυσική κίνηση των αστερισμών με την ιδέα της αθανασίας και της σταθερότητας στον ουρανό. Οι αστερισμοί συνδυάζουν τη συνεχιζόμενη κίνηση με τη σταθερότητα έχοντας συγκεκριμένες χρονικές στιγμές που ανατέλλουν και δύουν στον ορίζοντα, ακριβώς όπως ο ήρωας στον καταστερισμό και ο θανών στο επιτύμβιο επίγραμμα είναι ταυτόχρονα αιώνιοι και αναγνωρίσιμοι στον ουρανό. Ακολουθώντας την ίδια λογική, όπως στους καταστερισμούς οι αστερισμοί χρησιμοποιούνται για να τιμήσουν ήρωες, έτσι και στο επιτύμβιο επίγραμμα ο ουρανός ή οι εικόνες των άστρων αναπαριστούν την ιδεολογική ή πολιτιστική πρόθεση του οικογενειακού περιβάλλοντος και της ευρύτερης κοινωνίας να διατηρήσει την μνήμη και να αναδείξει την αξία του ατόμου που πέθανε. Και στις δύο περιπτώσεις, η εικόνα του έναστρου ουρανού εκτός από ένα στοιχείο της φύσης λειτουργεί ως πλατφόρμα στην οποία δημιουργούνται συμβολισμοί, αναδιατυπώνονται μυθολογικές αφηγήσεις, προβάλλονται ιδέες και πεποιθήσεις είτε αυτές αφορούν μία ηρωική παράδοση, είτε μία ισχυρή επιθυμία για διαρκή μνήμη και αναγνώριση.

Κεφάλαιο 5—Συμπεράσματα

Από την παρούσα μελέτη των επιτύμβιων επιγραμμάτων που αναφέρονται στην μεταφορά και/ή μετατροπή σε έναν αστερισμό του εκλιπόντος διαφαίνεται η χρήση ποικίλων επιλογών και μοτίβων που αποκαλύπτουν την πολυμορφία των αντιλήψεων για την αθανασία και την μεταθανάτια ζωή. Η μελέτη των επιγραφών που αφορούν στον καταστερισμό ενός νεκρού έφερε στο φως ένα πολυεπίπεδο μωσαϊκό εικόνων και παραστάσεων που όμως δεν συνιστούν ένα ενιαίο και αυστηρό εσχατολογικό πλαίσιο. Αντίθετα, οι ιδέες και οι πεποιθήσεις γι' αυτή τη συγκεκριμένη (αισιόδοξη θα λέγαμε) οπτική για το τι επιφύλασσε για τον εκλιπόντα το μέλλον διαρθρώνονται γύρω από τη χρήση παραδοσιακών αλλά και ίσως σύγχρονων με τις επιτύμβιες επιγραφές μοτίβων από τη λογοτεχνία, τη θρησκεία και τη φιλοσοφία.

Αν και είναι δύσκολη μία ποσοτική και ποιοτική ανάλυση της πεποίθησης σχετικά με τη μεταθανάτια ζωή στον ουράνιο θόλο φαίνεται πως αυτή ήταν σε άμεση σύνδεση τόσο με την ιστορική στιγμή όσο και τον εκάστοτε ατομικό παράγοντα. Σε ό,τι αφορά τις ιστορικές συγκυρίες στην εξέλιξη της πεποίθησης περί μεταθανάτιας ζωής και αστρικής αθανασίας σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι πολιτισμικές, φιλοσοφικές και θρησκευτικές διεργασίες που προϋπήρχαν και ακολούθησαν στην ελληνιστική περίοδο και έπειτα. Συγκεκριμένα, αναλύσαμε τους τρόπους με τους οποίους οι πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον ζωή, που είχαν προϋπάρξει σε διάφορες μυθολογικές παραδόσεις, συνδέονταν με τις μορφές των μυθολογικών ηρώων, οι οποίοι θεωρούνταν τα κατεξοχήν πρόσωπα που μπορούσαν να αποθεωθούν και να γίνουν αστέρια. Εντούτοις, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η έννοια των *προγενέστερων* πεποιθήσεων δεν είναι απόλυτη. Τη μυθολογική βάση, ενώ προϋπήρχε, κάθε εποχή την αντιλαμβανόταν διαφορετικά, προσαρμόζοντας τις παραδοσιακές αφηγήσεις στις σύγχρονες φιλοσοφικές θεωρίες και κοινωνικές συγκυρίες. Έτσι, η κατανόηση και η ερμηνεία αυτών των παραδόσεων και πεποιθήσεων μεταβάλλονταν, και αυτός ο διαρκής διάλογος μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την εξέλιξη των μυθολογικών πεποιθήσεων αντιλήψεων για τη μετά θάνατον ζωή σε κάθε εποχή.

Κατά την ελληνιστική εποχή, οι πολιτισμικές ανταλλαγές και η διάδοση φιλοσοφικών ιδεών όπως αυτές του στωικισμού επηρέασαν αυτές τις αντιλήψεις και οι ιδέες αυτές γίνονται πιο προσιτές σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Η έννοια της αστρικής αθανασίας αρχίζει να περιλαμβάνει όχι μόνο ήρωες ή μυθικούς χαρακτήρες αλλά και τον ευρύτερο πληθυσμό. Επιπλέον, οι αντιλήψεις αυτές γίνονται πιο δημοφιλείς και διαδίδονται σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, πιθανώς λόγω της επιρροής διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων και της ανάπτυξης λαϊκών θρησκευτικών αντιλήψεων. Οι ιδέες περί αθανασίας και μεταθανάτιας ζωής δεν περιορίζονταν πλέον μόνο σε ελίτ ή μυστηριακούς κύκλους αλλά επεκτάθηκαν σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, επιτρέποντας σε περισσότερους ανθρώπους να συμμετάσχουν σε αυτές τις πεποιθήσεις. Μέσα από αυτήν την εξέλιξη εμφανίστηκαν κοινωνικά και ηθικά πλαίσια τα οποία όρισαν την αξία κάθε εκλιπόντος ενισχύοντας την αποδοχή και την εξάπλωση αυτών των ιδεών: ένας πρόωρος θάνατος, ένας ενάρετος και ηθικός βίος ήταν οι βασικοί λόγοι που η υπόσχεση της συνέχισης της ζωής μετά το θάνατο στα άστρα αποτελούσε μια επιβράβευση.

Η ιδέα της μεταμόρφωσης σε αστέρι ως πεποίθηση για την μετά θάνατον ζωή εξυπηρετεί πολλές προσωπικές και συλλογικές ανάγκες οι οποίες εκφράζονται μέσα από τις ιδιαίτερες αφηγήσεις των επιτύμβιων επιγραμμάτων. Η πίστη για μεταμόρφωση σε ένα άστρο προσφέρει την ελπίδα ότι η ψυχή δεν χάνεται με τον θάνατο αλλά συνεχίζει να υπάρχει σε μια νέα μορφή, ανακουφίζοντας από τον φόβο του θανάτου τους συγγενείς του εκλιπόντος και προσφέροντας μια αίσθηση ασφάλειας και συνέχειας. Η ιδέα ότι οι ψυχές των αποθανόντων γίνονται αστέρια δημιουργεί μια αίσθηση εγγύτητας με το θείο και τον φυσικό κόσμο, γεγονός που μπορεί να προσφέρει παρηγοριά στους ζωντανούς, καθώς πιστεύουν ότι η επαφή με τους αγαπημένους τους δεν έχει χαθεί. Μπορούν να τους παρακολουθούν και να τους καθοδηγούν από ψηλά.

Επιπλέον, η διαδικασία αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως σύμβολο αναγνώρισης και μνήμης για τους αποθανόντες, οι οποίοι έχουν διαρκή παρουσία ως αστέρες στη ζωή των ζωντανών. Η ανατολή ενός αστεριού μπορεί να θεωρηθεί ως νέα αρχή, ενώ η δύση του μπορεί να συμβολίζει το τέλος και αυτή η κυκλικότητα ενισχύει την αίσθηση της αιωνιότητας και της συνεχούς ροής του χρόνου, βοηθώντας όσους μένουν πίσω να αποδεχθούν την απώλεια. Αυτές οι ανάγκες δείχνουν ότι η ιδέα της μεταμόρφωσης στα άστρα δεν είναι απλώς μια αισιόδοξη εσχατολογική αντίληψη αλλά μια βαθιά ριζωμένη πεποίθηση που αντανακλά τις ανθρώπινες επιθυμίες και τις ψυχολογικές ανάγκες για νόημα, σύνδεση και αθανασία.

Μελετήσαμε επίσης τη σύνδεση των καταστερισμών (δηλαδή των αφηγήσεων που συνδυάζουν την αστρονομία με τη μυθολογία, προσφέροντας μια θεϊκή διαδικασία μεταφοράς όπου ήρωες, ζώα ή αντικείμενα μεταφέρονται στον ουρανό και γίνονται αστέρια) με τα επιτύμβια επιγράμματα, αναδεικνύοντας την κοινή θεματική τους γύρω από την αθανασία και τη διατήρηση της μνήμης των νεκρών. Τα επιγράμματα τιμούν τους αποθανόντες και διατηρούν τη μνήμη τους, ενώ οι καταστερισμοί συνδέουν τους νεκρούς με τον ουρανό και τα αστέρια, προσφέροντας μια μυθολογική διάσταση στην αθανασία. Κατά την ελληνιστική περίοδο, τα επιτύμβια επιγράμματα γίνονται πιο εξατομικευμένα, αντικατοπτρίζοντας την έμφαση στην προσωπική μνήμη και ταυτότητα, όπως φαίνεται και στους καταστερισμούς, όπου οι ήρωες μεταμορφώνονται σε αστέρια. Και τα δύο είδη συνδυάζουν λογοτεχνία, μυθολογία και αστρονομία για να εκφράσουν την ιδέα ότι οι νεκροί δεν χάνονται, αλλά συνεχίζουν να ζουν με νέο τρόπο. Έτσι, οι καταστερισμοί και τα επιγράμματα αλληλοσυμπληρώνονται στην κατανόηση της αθανασίας και της μνήμης στην αρχαία ελληνική κουλτούρα.

Ένα άλλο διαφορετικό και πολύπλοκο ζήτημα που ανέδειξε η έρευνά μας είναι η σύνδεση των επιτύμβιων επιγραφών με φιλοσοφικές ή θρησκευτικές ιδέες, χωρίς να υποδηλώνουν απαραίτητα λατρεία ή οργανωμένες θρησκευτικές πρακτικές. Οι επιτύμβιες επιγραφές περιλαμβάνουν στοιχεία που μπορεί να ερμηνευτούν ως λογοτεχνικοί τύποι, αλλά η παρουσία φιλοσοφικών και θρησκευτικών ιδεών σε αυτές τις επιγραφές υποδεικνύει ότι δεν είναι απλώς λογοτεχνικά σχήματα. Όπως αναφέρεται, η δυσκολία ταυτοποίησης τέτοιων ιδεών αποτελεί ερμηνευτική πρόκληση, καθώς οι συγκεκριμένες αναφορές για την μεταθανάτια ζωή δεν είναι συχνές και δεν μπορούν να ερμηνευτούν μόνο ως κοινές λογοτεχνικές εκφράσεις. Ωστόσο, η παρουσία φιλοσοφικών ή μυστικιστικών στοιχείων δεν συνεπάγεται ότι οι αποθανόντες ή οι συγγενείς τους συμμετείχαν σε μυστήρια, αλλά αποτελεί απλώς μια έκφραση των πολιτισμικών και φιλοσοφικών ρευμάτων της εποχής, χωρίς απαραίτητα

να σχετίζεται με λατρευτικές πρακτικές. Η δυσκολία να ταυτοποιηθούν αυτές οι ιδέες στις επιγραφές υπογραμμίζει την ερμηνευτική πρόκληση που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές, αλλά ταυτόχρονα αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα των ανθρώπινων αντιλήψεων γύρω από τον θάνατο και την αθανασία. Τα εκφραστικά μοτίβα μέσω των οποίων διατυπώνονται οι ελπίδες για την αθανασία με την μεταφορά στον ουρανό και την μετατροπή σε αστέρι, αν και συχνά δεν είναι δεσμευτικά, αντικατοπτρίζουν τις κοινές πεποιθήσεις και προσδοκίες που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία από την ελληνιστική εποχή και μετά γύρω από το ζήτημα του θανάτου και της αθανασίας. Αυτές οι πεποιθήσεις ενσωματώνουν στοιχεία λογοτεχνικών, θρησκευτικών και φιλοσοφικών προτύπων, προσδίδοντας ποικιλομορφία στη σκέψη και την αντίληψη. Παρά την ποικιλία αυτή, η συνολική εικόνα παραμένει ανοιχτή και ευέλικτη, επιτρέποντας τη διαφορετικότητα στις αντιλήψεις και τη συνεχιζόμενη εξέλιξη των ιδεών γύρω από την αθανασία.

Συνοψίζοντας, η σύνθεση των επιτύμβιων επιγραφών που ενσωματώνουν την ιδέα του καταστερισμού, όπως επίσης και η σύνδεσή τους με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις της εποχής, αποτυπώνει μια ενδιαφέρουσα αντίληψη για την αθανασία και τη μεταθανάτια ζωή στην αρχαία Ελλάδα. Οι επιτύμβιες επιγραφές, πέρα από τα λογοτεχνικά τους στοιχεία, ενσωματώνουν βαθιά ριζωμένες πολιτισμικές παραδόσεις και εσχατολογικές αντιλήψεις, που εκφράζουν τις προσδοκίες και τις πεποιθήσεις των ανθρώπων για την ύπαρξή τους μετά τον θάνατο. Αυτές οι ιδέες δεν περιορίζονται μόνο στον λογοτεχνικό λόγο αλλά αναδεικνύουν θεμελιώδη υπαρξιακά ζητήματα που σχετίζονται με την ψυχή, την αθανασία και τη ζωή μετά τον θάνατο. Ο Zucker, σχολιάζοντας τη δυνατότητα του ουρανού να λειτουργήσει ως *όχημα* για την προώθηση ιδεολογιών, αναδεικνύει τη διαρκή χρήση της αστρονομίας και των αστερισμών στην πολιτιστική και ιδεολογική διαμόρφωση των κοινωνιών, συνδέοντας τα με τη θρησκευτική και πολιτική εξουσία.¹²⁶ Η εισαγωγή του αστερισμού της Βερενίκης από τον αστρονόμο Κόνωνα, καθώς και οι αποθεώσεις των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, αποδεικνύουν την χρήση του ουρανού ως εργαλείου ιδεολογικής και πολιτικής προβολής, μια πρακτική που συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας. Η επιρροή της χριστιανικής φαντασίας στην αναθεώρηση των αστερισμών, όπως φαίνεται στο έργο *Coelum Stellatum Christianum* (1627) του Ιούλιου Σίλλερ, αποκαλύπτει τη συνέχιση αυτής της τάσης κατά την περίοδο του 17ου και 18ου αιώνα. Έτσι, η σύνδεση της αστρονομίας με τις κοινωνικές και θρησκευτικές αξίες ήταν καθοριστική, με το ουρανό να λειτουργεί ως σημείο αναφοράς για την ιδεολογική προώθηση και την προβολή θρησκευτικών και πολιτικών ιδεών.

Συνολικά, οι επιτύμβιες επιγραφές και οι αστρονομικές αφηγήσεις διαπλέκονται, δημιουργώντας έναν πλούσιο ιστό που αποκαλύπτει την έντονη πολιτισμική και θρησκευτική διάσταση της αρχαίας ελληνικής σκέψης. Οι πεποιθήσεις για την αθανασία και τη μετά θάνατον ζωή, ενσωματωμένες τόσο στις επιτύμβιες επιγραφές όσο και στις αστρονομικές και μυθολογικές αφηγήσεις, καταδεικνύουν την προσπάθεια του ανθρώπου να κατανοήσει και να διαχειριστεί τη μοίρα του. Ένα κοινό χαρακτηριστικό αυτών των αφηγήσεων είναι η αισιοδοξία και η ελπίδα για ανάληψη στον ουρανό ή/και στον καταστερισμό, στοιχεία που εκφράζουν τη θεώρηση της ζωής

¹²⁶ Zucker 2022, 369.

και του θανάτου ως μια διαδικασία που ξεπερνά την ανθρώπινη φύση και τη συνδέει με το σύμπαν. Αυτές οι αφηγήσεις, μέσα από την πολιτισμική κληρονομιά πλούσια σε μυθολογικά, θρησκευτικά και φιλοσοφικά στοιχεία ενσωματώνουν την αίσθηση της υπέρβασης και της συνέχειας της ύπαρξης πέρα από το θνητό σώμα.

Βιβλιογραφία

- Albinus, L. 2000. *Greek Eschatology: The House of Hades. Studies in Ancient Greek Eschatology. Studies in Religion 2*, Aarhus: Aarhus University Press.
- Allen, R.H. 1963. *Star Names: Their Lore and Meaning*. Reprint, Mineola, NY: Dover Publications (An unabridged and corrected republication of the work first published in 1899 under the former title: *Star-names and Their Meanings*).
- Arbman, E. 1922. *Rudra: Untersuchungen zum altindischen Glauben und Cultus*, Uppsala: Akademiska Bokhandeln.
- Alexiou, M. 2002. *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Lanham, Boulder, New York and Oxford.
- Armstrong, A. H. 1987. *Expectations of Immortality in Late Antiquity*, Milwaukee: Marquette University Press.
- Avagianou, A.A. 2002. "Physiology and Mysticism at Pherai. The Funerary Epigram for Lykophron," *Kernos* 15: 75-89.
- Bernabé, A. 2005. *Poetae epici graeci, testimonia et fragmenta II.2: Orphicorum et orphicis similium testimonia et fragmenta*, Berlin: De Gruyter.
- Bishop, C. 2016. "Naming the Roman Stars: Constellation Etymologies in Cicero's 'Aratea' and 'De Natura Deorum,'" *CQ*, n.s., 66.1: 155-171.
- Boyancé, P. 1952. "La religion astrale de Platon à Cicéron," *REG* 65: 312-350.
- Bremmer, J. N. 1983. *The Early Greek Concept of the Soul*, Princeton: Princeton University Press.
- . 2002. *The Rise and Fall of the Afterlife*, London and New York (The 1995 Read-Tuckwell Lectures at the University of Bristol).
- Bruss, J. S. 2005. *Hidden Presences: Monuments, Gravesites, and Corpses in Greek Funerary Epigram*, *Hellenistica Groningana* 10. Leuven: Peeters.
- Casey, E. 2004. "Binding Speeches: Giving Voice to Deadly Thoughts in Greek Epitaphs," in: I. Sluiter and R.M. Rosen (eds.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden, Boston and Tokyo (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava Supplements, 254), 63-90.
- Cagnat, R. 1889. "Sur les manuels des graveurs d'inscriptions", *RPh* 13: 51-65.
- Chaniotis, A. 2000. "Das Jenseits—eine Gegenwelt?," in: T. Hölscher (ed.), *Gegenwelten zu den Kulturen der Griechen und der Römer in der Antike*, Munich and Leipzig: Saur, 159-181.
- . 2012. "Moving Stones: The Study of Emotions in Greek Inscriptions", in: idem (ed.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of*

- Emotions in the Greek World*, Stuttgart: Steiner Verlag, 91-129.
- . 2021. ““Are You Lonesome Tonight?” Nocturnal Solitude in Greek Culture”, in : R. Matuszewski (ed.), *Being Alone in Antiquity. Greco-Roman Ideas and Experiences of Misanthropy, Isolation, and Solitude*, Berlin: De Gruyter, 23-39.
- Clarke, M. 2000. *Flesh and Spirit in the Songs of Homer: A Study of Words and Myths*, Oxford Classical Monographs. Oxford: Oxford University Press.
- Cumont, F. 1917. *Études syriennes*, Paris: Auguste Picard.
- . 1922. *Afterlife in Roman Paganism; lectures delivered at Yale University on the Silliman Foundation*, New Haven: Yale University Press.
- . 1935. “Les noms des planètes et l’astrolâtrie chez les grecs”, *AC* 4: 5-43.
- . 1942. *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris: Bibliothèque archéologique et historique, 35; reprinted 1966.
- . 1949. *Lux perpetua*, Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- . 1959. *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Derderian, K. 2001. *Leaving Words to Remember: Greek Mourning and the Advent of Literacy*, Leiden: Brill.
- di Serio, C. 2023. “The Catasterism of Diogenes the Cynic in an Epigram by Ausonius”, *SPhV* 25, n.s. 22: 205-216.
- Dorfbauer, L.J. 2009. *Das Wunderbare in den politischen Gedichten Claudians. Studien zum Verhältnis von menschlicher und übermenschlicher Ebene in der römischen panegyrischen Literatur*, Diss. Vienna.
- Edmonds III, R.G. 2004. *Myths of the Underworld Journey: Plato, Aristophanes and the Orphic Gold Tablets*, Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2001. “Who are you? A brief history of the scholarship”, in: idem (ed.), *The Orphic Gold Tablets and Greek Religion. Further Along the Path*, Cambridge: Cambridge University Press, 3-14.
- Ekroth, G. 2002. *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods*, Kernos Supplément 12. Liège: Centre international d’étude de la religion grecque antique.
- Festugière, A.-J. 1932. *L’idéal religieux des Grecs et l’Évangile*. Paris: Gabalda.
- Fisher, Roger S., and A.-M. Lewis. 1984. “Agamemnon, Troy and the Pleiades”, *RBPh* 62.1: 5-15.
- Galiati, A. 1943. “L’epitaffio greco del fanciullo Eutico”, *MDAI(R)* 58: 70-75.
- Garland, R. 1985. *The Greek Way of Death*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- González, E. 2014. “The Traditional Egyptian Antecedents of Graeco-Roman Post-Mortem Ascent”, *El Futuro del Pasado* 5: 91-224.

- Grau, S. 2013. "Diogenes Laertius between tradition and innovation: philosophers and θεῖοι ἄνδρες", in: R. García-Gasco, S. González Sánchez, D. Hernández de la Fuente (eds.), *The Theodosian Age (A.D. 379-455): Power, Place, Belief and Learning at the End of the Western Empire*, BAR International Series 2493, Oxford: Archaeopress, 183-189.
- . 2020. "Cultos a filósofos griegos antiguos en Diógenes Laercio: evidencias y funciones," *Mythos* 14 (on-line), accessed January 2025 (<https://journals.openedition.org/mythos/2906#quotation>)
- Guarducci, M. 1970. "L'epigramma greco del bambino Eutyches ad Albano Laziale", *RAL*, 8th ser. 25: 167-174.
- Hard, R. 2015. *Eratosthenes and Hyginus. Constellation Myths with Aratus's 'Phaenomena'*, Oxford: Oxford University Press.
- Häusle, H. 1980. *Das Denkmal als Garant des Nachruhms. Eine Studie zu einem Motiv in lateinischen Inschriften*, (Zetemata, 75), Munich: C. H. Beck.
- Haussoullier, B. 1909. "᾿ΑΣΤΗΡ... ΓΕΝΟΜΗΝ", *RPh* 33: 5-8.
- Helly, B. 1978. "Quarante épigrammes thessaliennes", *RPh* 52: 121-135.
- Huxley, G. 1965. "Ion of Chios 6.1.", *GRBS* 6: 29-46.
- Θεοχάρης, Δ.Π. 1967, "Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας", *ΑΔ* 22 Β2 Χρον.: 295-298.
- Jiménez San Cristóbal, A.I. 2011. "Do not drink the water of Forgetfulness (OF 474-477)", in: M. Herrero, A. I. Jiménez San Cristóbal, E. R. Luján, R. Martín, M. A. Santamaría, S. Torallas (eds.), *Tracing Orpheus. Studies of Orphic Fragments in Honour of Alberto Bernabé*, Berlin–Boston, 163-170.
- Johnston, S.I. 1999. *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece*, Berkeley: University of California Press.
- Kaufmann, C. 1897. *Die Jenseitshoffnungen der Griechen und Römer nach den Sepulkralchriften*, Freiburg: Mohr Siebeck.
- Kurtz, Donna C., and John Boardman. 1971. *Greek Burial Customs*. London: Thames and Hudson.
- Lattimore, R. 1942. *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, (*Illinois Studies in Language and Literature*, 28 [1–2]), Urbana, Illinois, The University of Illinois Press.
- Le Bris, A. 2001. *La mort et les conceptions de l'au-delà en Grèce ancienne à travers les épigrammes funéraires. Étude d'épigrammes d'Asie mineure de l'époque hellénistique et romaine*, Paris: L'Harmattan.
- Loraux, N. 1981. *L'invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la «cité classique»*, Paris: Hachette.

- Lorimer, H.L. 1951. "Stars and Constellations in Homer and Hesiod", *ABSA* 46: 86-101.
- Lougovaya, J. 2004. *An Historical Study of Athenian Verse Epitaphs from the Sixth through the Fourth Centuries B.C.* PhD diss., University of Toronto.
- Martín González, E. – Paschalis Paschidis. 2020. *A Supplement to Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας Α΄: Ἐπιγραφές Βέροιας*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
- Martin, J. 1998. *Aratos. Phénomènes*. Texte établi, traduit et commenté. Vol. II. Paris 1998.
- . 2002. "Sur le sens réel des mots catastérisme et catastériser (Καταστερισμός, Καταστερίζειν)", *Pallas* 59: 17-26.
- McHugh, J. 2016. "How Cuneiform Pun Inspired Some of the Bizarre Greek Constellations and Asterisms", *Archaeoastronomy and Ancient Technologies* 4.2: 69-100.
- McLean, B. H. 2005. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Merkelbach, R. 1973. "Epigramm auf Lykophron von Pherai", *ZPE* 11: 156 (reprinted in: idem, *Philologica. Ausgewählte kleine Schriften herausgegeben von W. Blümel, H. Engelmann, B. Kramer, J. Kramer, C.E. Römer*, Stuttgart and Leipzig 1997, 465 [no. 78]).
- Muñoz Martínez, S. 2020. "Anàlisi i nova proposta d'edició de l'epitafi del nen Èutiques (SEG 31, 846)", *SEBarc* 18: 47-66.
- Morris, I. 1989. "Attitudes toward Death in Archaic Greece", *ClAnt* 8.2: 296-320.
- Nollé, J. 1985. "Grabepigramme und Reliefdarstellungen aus Kleinasien", *ZPE* 60: 117-135.
- Nielsen, T.H., Bjertrup, T., Hansen, M.H., Rubinstein, L. and Vestergaard, T. 1989. "Athenian Grave Monuments and Social Class", *GRBS* 30: 411-420.
- Nilsson, M. P. 1967³. *Geschichte der griechischen Religion I–II*. München: C.H. Beck.
- Obryk, M. 2012. *Unsterblichkeitsglaube in den griechischen Versinschriften. Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Bd 108*, Berlin; Boston: De Gruyter.
- Oikonomaki, N. 2023. "Exakon's Epigram from Itanos, Crete (IC III iv. 37): Nothing to Do with Orpheus," in: *Πολύτροπος, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ν. Σταμπολίδη*, Rethymno: MAE, 159-176.
- Oliver, G.J. 2000. "Athenian Funerary Monuments: Style, Grandeur, and Cost", in:

- G.J. Oliver (ed.), *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome*, Liverpool, 59-80.
- Orth, W. 1994. "Verstorbene werden zu Sternen. Geistesgeschichtlicher Hintergrund und politische Implikationen des Katesterismos in der frühen römischen Kaiserzeit", *Laverna* 5: 148-166.
- Pàmias, J. 2005. "Ferecides de Siros y Ferecides de Atenas. Una nueva aproximación", *Cuad. Filol. Clás.* 15: 27-34.
- . 2014. "Les *Catastérismes* d'Ératosthène. Choix mythographiques et production du savoir", *REG* 127: 195-206.
- . 2019. "Ἀστὴρ γενόμεν – The Popular Roots of Catasterisms in Greece", in: A. Hadravová, P. Hadrava, K. Lippincott (eds.), *The Stars in the Classical and Medieval Traditions*, Prague: Scriptorium, 189-202.
- Pàmias I Massana, J. and A. Zucker. 2013. *Ératosthène de Cyrène. Catastérismes. Édition critique par J. P. I M. Traduction par A. Z. Introduction et notes par J. P. I M. et A. Z.* Paris, Les Belles Lettres (Collection des Universités de France, Série Grecque, 497).
- Peres, I. 2003. *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 127), Tübingen: Mohr Siebeck.
- Pérez Jiménez, A. 1993. "El viaje sidéreo de las almas: origen y fortuna de un tema clásico en Occidente", *Fortunatae* 5: 101-123.
- Πετράκος, Β. 1995. *Ο Μαραθών. Αρχαιολογικός οδηγός. (Αρχαίοι Τόποι και Μνημεία της Ελλάδος, no. 146)*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας: Αθήνα.
- Pfeiffer, E. 1916. *Studien zum antiken Sternnglauben*, Leipzig and Berlin: Teubner.
- Pfundstein, J.M. 2003. "Λαμπροὺς Δυνάστας: Aeschylus, Astronomy, and the Agamemnon", *CJ* 98.4: 397-410.
- Pomeroy, S.B. 1997. *Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*, Oxford: Oxford University Press.
- Preuner, Erich. 1921. "Aus alten Papieren", *MDAI(A)* 46: 1-26.
- Rajič, I. 2014. "“... denn dass du wiederkehrst, ist ja nicht Recht”: Jenseitsvorstellungen und Hoffnungsperspektiven griechischer pagane Grabinschriften und der Auferstehungsglaube des lukianischen Doppelwerks,” PhD diss., Institut für Neutestamentliche Bibelwissenschaft an der Katholisch-Theologischen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz.
- Rawson, B. 2003. *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford: Oxford University Press.

- Richardson, N. J. 1985. "Early Greek Views About Life after Death", in: P. E. Easterling and J. V. Muir (eds.), *Greek Religion and Society*, Cambridge: Cambridge University Press, 50-66.
- Richter, Gisela M. A. 1944. *Archaic Attic Gravestones*, Martin Classical Lectures, Oberlin College, vol. X. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Robert, L. 1989. "Les épigraphies et l'épigraphie grecque et romaine", in: *Opera minora selecta*. 7 vols., volume 5: 65- 109, Amsterdam 1969-1974, 1989 1990.
- Rohde, E. 1898. *Psyche I–II*, Leipzig and Tübingen: J.C. B. Mohr (Paul Siebeck).
 ———. 1925. *Psyche: The Cult of Souls and Belief in Immortality Among the Greeks*, London (English translation of the German 1890–1894 original edition; reprinted London 2000, 2001).
- Ross, Tina. 2004. *Winged Representations of the Soul in Ancient Greek Art from the Late Bronze Age through the Classical Period*, MA thesis, Department of Greek and Roman Studies, University of Victoria.
- Roueché, C. *Aphrodisias in Late Antiquity*. (online) Accessed January 8, 2025.
<https://insaph.kcl.ac.uk/ala2004/inscription/eAla054.html>.
- Santini, C. 1998. "Sulle tracce dei *Catasterismi* di Eratostene a Roma", in: G. Argoud and J.-Y. Guillaumin (eds.), *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie*, Saint-Étienne: Publications de l'Université de Saint-Étienne, 359 366.
- Schironi, F. 2001. "L'Olimpo non è il cielo: Esegesi antica nel papiro di Derveni, in Aristarco e in Leagora di Siracusa", *ZPE* 136: 11-21.
- Seston, W. 1949. "L'építaphe d'Eutychos et l'héroïsation par la pureté," in: *Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont*, vol. 2. Brussels: Collection Latomus, 313 322.
- Sourvinou-Inwood, Ch. 1995. "Reading" *Greek Death: to the End of the Classical Period*, Oxford: Oxford University Press.
- Strubbe, J.H.S. 1998. "Epigrams and Consolation Decrees for Deceased Youth", *AC* 67: 45-75.
- Tod, M.N. 1951. "Laudatory Epithets in Greek Epitaphs," *ABSA* 46: 182–190.
- Tsagalis, C. C. 2008. *Inscribing Sorrow: Fourth Century Attic Funerary Epigrams*, Berlin and New York: De Gruyter.
- Χατζηνικολάου, Κ. 2021. "Προγονικές-δυναστικές λατρείες των Μακεδόνων έως τον 1ο αιώνα π.Χ. – Ζεύς, Ηρακλής, και ο συνδυασμός τους(;) με τον ήρωα υπέα", in: V. Pappas and Dem. Terzopoulou (eds.), *Ancient Macedonia VIII, Macedonia from the Death of Philip II to Augustus' Rise to Power*, Papers Read at the Eighth International Symposium Held in Thessaloniki, November

- 21-24, 2017. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies 287, 399-411.
- van der Horst, P. W. 1991. *Ancient Jewish Epitaphs: An Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funerary Epigraphy (300 BCE-700 CE)*. (Contributions to Biblical Exegesis and Theology, 2), J.H. Kok, Kampen.
- Vérilhac, A.-M. 1978. *ΠΑΙΔΕΣ ΑΩΠΟΙ. Poésie funéraire* 1–2, Athens (Πραγματεῖαι της Ακαδημίας Αθηνών 41).
- Vernant, J.-P. 1991. “Feminine Figures of Death in Greece”, in: idem, *Mortals and Immortals: Collected Essays*, Princeton: Princeton University Press, 95-110 (first published in: *Diacritics* 16 [1986], 54-64).
- Walker, H.J. 1995. *Theseus and Athens*, New York: Oxford University Press.
- Wallace, M.B. 1970. “Notes on Early Greek Grave Epigrams”, *Phoenix* 24: 95-105.
———. 1972. Review Clairmont C.W. 1970, *Phoenix* 26: 203-204.
- Warden, P.G. 1983. “Bullae, Roman Custom and Italic Tradition”, *OpRom* 14: 69-75.
- Wypustek, A. 2013. *Images of Eternal Beauty in Funerary Verse Inscriptions of the Hellenistic and Greco-Roman Periods*. Mnemosyne Supplements. Monographs on Greek and Latin Language and Literature, 352, Leiden; Boston: Brill.
- Ziehbarth, E. 1910. “Zum griechischen Schulwesen”, *JÖAI* 13: 108-116.
- Zucker, A. 2016. “Le ‘livret’ lacunaire d’Eratosthène: De l’image au texte”, in: J. Pàmias (ed.), *Eratosthenes’ Catasterisms Receptions and Translations*, Mering: Utopica, 69-78.
———. 2022. “Catasterisms”, in: R.S. Smith and S.M. Trzaskoma (eds.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Mythography*, New York: Oxford University Press, 365-381.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα: Σταυρούλα Κωνσταντοπούλου
Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 και τα άρθρα 2,4,6 παρ. 3 του Ν. 1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον.

